

Verkostot työväenhistoriassa*

“A concept is as good as what can be discovered with its help.”

(Alexander Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Harvard University Press. Cambridge, MA 1966, 37-38.)

Puhe ”verkostoista” on alkanut yleistyä historian­tut­kijoiden keskuudessa. Kiinnostus käsitettä kohtaan tuntuu kasvaneen ihmistieteissä viime vuosikymmenen puolivälistä alkaen. Toisaalta huomion kohteeksi on noussut yhteiskunnallisia ilmiöitä – kuten rahan, tavar­an, tiedon ja ihmisten globaali liike – joiden jäsentämisessä verkostonäkökulma on koettu hyödylliseksi. Toisaalta käsitteen leviäminen on muuttunut itseään ylläpitäväksi prosessiksi tutkijoiden tunnistettua teoreettisen trendin. Päättynyt nousukausi ja siihen yhdistetyt (oletetut) yhteiskunnalliset muutokset on liitetty teknologiaan, jonka yhteydessä verkostoista on puhuttu paljon, usein yliampu­van retoriikan saattelemana ja teolliseen vallankumoukseen rinnastaen. Internet on ollut samanaikaisesti osa uusia tutkittavia ilmiöitä, teoreettisen trendin vahvistaja ja sattumanvarainen kielellinen katalysaattori.¹

Yleisesti ottaen sosiaalisilla verkostoilla tarkoitetaan ihmisten, ihmisryhmien tai organisaatioiden välisten suhteiden muodostamia kokonaisuuksia. Tieteellisiä menetelmiä näiden kokonaisuuksien tutkimiseksi kutsutaan verkostoanalyysiksi. Verkostotutkimuksen muotiintuloon on kuitenkin reagoitu eri tieteenaloilla eri tavoin. Sosiaalitieteiden piirissä verkostoanalyysi on perinteikäs tutkimussuuntaus, jolla on omat kehittyneet menetelmänsä ja kiistelevät koulukuntansa.² Sosiaalitieteilijät erottavatkin yleensä toisistaan verkostoanalyysin teoreettis-metodologisena suuntauksena ja verkosto – käsitteen metaforisen käytön. Metaforisessa käytössä verkosto on tutkimuskohteen luonnetta väljästi kuvaava käsite, joka parhaassa tapauksessa rikastuttaa kuvaa tutkittavasta ilmiöstä ja nostaa esille sen uusia piirteitä.³ Verkostoanalyttisiä tar-

* Kiitokset artikkelin aikaisemman version kommentoimisesta Risto Alapuru­lle, Antti Häk­kiselle, Pauli Kettuselle ja Matti Hannikaiselle. Puutteet jäävät kirjoittajien vastuulle.

kastelutapoja on sovellettu jonkun verran myös historialliseen tutkimukseen.⁴ Viimeaikaisessa innostuksessa on kuitenkin useimmiten ollut kysymys käsitteen metaforisesta käytöstä.⁵

Minkälaiseen paradigmaan puhe verkostoista oikein liittyy? Miten se suhtautuu työväenhistorialliseen tutkimukseen? Minkälaista työväenhistoriallista tutkimusta on tehty ”verkostonäkökulmasta”?

Verkostot kritiikkinä

Verkostotutkijat määrittelevät usein lähestymistapansa vertaamalla sitä eräänlaiseen perinteisen tilastollisen sosiaalitutkimuksen stereotyyppiseen malliin. Kun vanha tutkimuskäytäntö kuvasi yhteiskuntaa tarkastelemalla yksittäisiin ihmisiin tai ihmisryhmiin kiinnitettyjä muuttujia – ikä, sukupuoli, ammatti, palkka, jne. – sekä niiden välisiä tilastollisia suhteita, uusi paradigma esittää ohjelmajulistuksissaan yhteiskunnan rakenteen olevan tavoitettavissa vain analysoimalla ihmisten välisiä siteitä ja niistä muodostuvia verkostoja. Suuntauksen peruslähtökohta on sosiaalisten suhteiden ominaisuuksien nostaminen tutkimusyksiköksi yksilöiden ominaisuuksien sijaan. Vanhan käytännön ongelmana oli ihmisten niputtaminen ominaisuuksiensa perusteella valmiisiin sosiaalisiin kategorioihin, esimerkiksi ”keskiluokkaan”. Sekä yksilöiden että yksilöistä muodostettujen ryhmien oletettiin virheellisesti olevan suljettuja, itseriittoisia, yksikäsitteisten normien ohjaamia yhteiskunnallisia toimijoita. Verkostoanalyysi tarkastelee sen sijaan konkreettista sosiaalista vuorovaikutusta, joka usein rikkoo perinteisten yhteiskunnallisten luokitusten rajoja ja muodostaa vakiintuneista oletuksista poikkeavia, olennaisella tavalla toimintaa suuntaavia ja rajoittavia rakenteita.⁶

Verkostonäkökulmasta voidaan näin esimerkiksi rakentaa uudelta pohjalta kuva siitä, mitä tiettyyn ammattiryhmään kuuluminen oikeastaan merkitsee tietyssä historiallisessa kontekstissa sosiaalisten siteiden kannalta. Sen avulla voidaan myös rakentaa kokonaan uudenlaisia sosiaalisia luokituksia, joissa ryhmien väliset jaot ja etäisyydet voivat poiketa jyrkästi perinteisestä kuvasta. Esimerkiksi tiettyjen ammattien välistä etäisyyttä voidaan valmiiden tilastohierarkioiden sijasta mitata sen perusteella, kuinka yleistä sukupolvien välinen

liikkuvuus saman perheen sisällä oli näiden ammattien välillä. Suorien ja epäsuorien sosiaalisten liikkuvuusketjujen analyysi voi lähentää ja loitontaa joitain ammattiryhmiä yllättävillä tavoilla.⁷

Ajatus yhteiskunnan kuvaamisesta sosiaalisten suhteiden kautta ei ole vähääkään uusi, kuten verkostotutkijat suuntauksensa historiaa kirjoittaessaan korostavat. Idea sosiaalisista suhteista yhteiskunnan rakennusaineena on keskeinen elementti sosiaalitieteellisissä klassikoteksteissä Marxista, Durkheimista ja Simmelistä Foucaultiin. Verkostoanalyttisen lähestymistavan juuria on paikannettu 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa saksalaisella kielialueella paljolti psykologian ja fysiologian piirissä käytyyn keskusteluun, joka korosti tutkimuskohteiden hahmottamista niiden osatekijöiden välisten vuorovaikutussuhteiden hallitsemisena muuttuvina, dynaamisina prosesseina.⁸ Verkostotutkimus ihmistieteissä on myös nähty osana laajempaa tieteellistä liikettä pois aristoteelis-linnealaisesta tavasta analysoida ilmiöitä niiden yksittäisten osien sisäisten ominaisuuksien perusteella kohti sellaista ”relationistista” näkemystä, jossa osien keskinäiset suhteet ja vuorovaikutus määrittävät sekä osien ominaisuuksia että niistä muodostuvia kokonaisuuksia. Kaikki on suhteellista -ajattelutavan pitkään poikkitieteelliseen tarinaan on tällöin mahdollista sisällyttää edistysaskeleita niin matematiikan, fysiikan kuin biologiankin aloilta.⁹

Suuntauksen edustajien esittämä arvostelu kohdistuuikin aikaisempien teorioiden sijasta ennen kaikkea tutkimuskäytäntöihin. Kysymys on siis eräänlaisesta ”metodologisesta ideologikritiikistä”: yhteiskuntatutkimus on esittänyt itsensä erilaisena kuin mitä se todella on ollut. Vaikka sosiaalisten suhteiden muodostamien rakenteiden toimintaa suuntaava ja rajaava merkitys on periaatteessa ollut sosiologian julkilausuttu perusoletus ja keskeinen osa tieteenalan itseymmärrystä, verkostotutkijoiden mielestä erityisesti kvantitatiivisen tutkimuksen tekemisen tavat ovat käytännössä johtaneet atomisoitujen yksilöiden ja suljettujen sosiaalisten kategorioiden kuvaamiseen.¹⁰

Samanlainen metodologinen ideologikritiikki jäsentää myös verkostotutkimuksen sisäisiä suuntaeroja. Nykyisen verkostanalyysin keskeisenä taustana pidetään ns. Manchesterin koulukunnan antropologien toisen maailmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä tekemiä tutkimuksia, joista tunnetuimmat käsittelivät kaupungistumisen ja modernisaation seurauksia Afrikassa. Ryhmä analysoi

yksittäisten ihmisten sosiaalisia verkostoja: eri tyyppisten sosiaalisten siteiden muodostumista, kasautumista ja käyttöä eri tilanteissa ihmisten elämänkaaren aikana. Tämä ”egokeskeinen”, yksittäisen toimijan suhteista liikkeelle lähtevä näkökulma korosti prosesseja ja konflikteja rakenteiden ja integraation sijaan, ja kiinnitti huomiota siihen, miten ihmiset saattoivat pelata joustavasti ja taktisesti useilla erilaisilla rooleilla ja normijärjestelmillä verkostoissaan. Tutkimus nosti esille traditionaalisten ja modernien suhteiden päällekkäisyyden ja vuorovaikutuksen samojen yksilöiden kanssakäymisessä, esimerkiksi sukulaisuus- ja heimositeiden vaikutuksen poliittiseen organisoitumiseen.¹¹ Aikaulottuvuus ja muutos olivat tärkeitä. Aikaisempi elämänhistoria näkyi verkostoissa, joihin ihmiset turvautuivat tietyissä tilanteissa, kuten selviytyäkseen henkilökohtaisesta kriisistä tai kerätäkseen poliittista kannatusta. Tilannesidonnaisen vuorovaikutuksen myötä verkostot taas muovautuivat jatkuvasti uudelleen.¹²

Osin rinnakkain brittitutkimuksen kanssa alkoi Harvardissa kuitenkin kehkeytyä verkostanalyysin ”struktuurilinen” tai ”rakennekoulukunta”, joka suuntautui egokeskeisten verkostojen lähianalyysin sijasta ”kokonaisverkostojen” muodon ja rakenteen tutkimiseen. Se perustui ennen kaikkea matemaattisten menetelmien voimakkaaseen kehittämiseen. Täsmällisten määritelmien, laskutapojen ja numeeristen muuttujien luominen esimerkiksi verkostojen ”tiheydelle”, ”keskittyneisyydelle” ja ”klikkiytymiselle” ovat juuri rakennekoulukunnan saavutuksia. Suuntauksen itseymmärryksen mukaan se edusti verkostanalyysin korkeampaa astetta, jonka saavuttamisessa Manchesterin koulukunta oli ollut arvokas välivaihe. Sen rajoitteena oli kuitenkin ollut juuttuminen egokeskeisiin ”osaverkostoihin” ja henkilökohtaisiin, epävirallisiin suhteisiin, joka typistivät vallankumouksellisen sosiologisen paradigman vähäiseksi yhteisötutkimuksen osa-alueeksi.¹³

Eräät eurooppalaiset tutkijat ovat 1990-luvulta alkaen haastaneet tämän pohjoisamerikkalaisen suuntauksen hegemonian.¹⁴ Kriitikoiden mukaan rakennekoulukunta ei vallankumouksellisesta propagandastaan huolimatta ole käytännössä pystynyt tuottamaan kovinkaan kiinnostavia tai epätavallisia tutkimustuloksia. Syyt ovat jälleen tutkimuskäytännöissä. Strukturalistien pyrkimyksenä on ollut irrottautuminen totunnaisista tilastollisista kategorioista. He ovat kuitenkin perustaneet työnsä ryhmän tai statuksen kaltaisille vanhoille so-

siologisille käsitteille, ja lähinnä yrittäneet mitata niitä uusilla klikkiytymisen tai keskittyneisyyden tapaisilla verkostomuuttujilla. Tämä on johtanut tuttujen tulosten työlääseen toistamiseen. Kokonaisverkostojen analyysia varten on kerätty isoja poikkileikkausaineistoja tietystä etukäteen määritellystä sosiaalisesta ympäristöstä tai ryhmästä, esimerkiksi yhdestä toimistosta tai lääkäreistä ammattiryhmänä. Toisissa elämänpiireissä aikaisemmin muodostuneiden sosiaalisten suhteiden rajoittava ja suuntaava vaikutus tutkittaviin suhteisiin on jäänyt huomioimatta, samoin kuin yksilöiden kyky hyödyntää tällaisia sosiaalisia kategorioita rikkovia päällekkäisyyksiä. Tarkastelu on ollut historiatonta.¹⁵ Maurizio Gribaudin mukaan analyysin irrottaminen yksilöistä kadottaa lisäksi sellaisen ”konfiguraation näkökulman, jossa yhteiskunnallinen todellisuus rakentuu ennen kaikkea elämänhistoriansa ja sosiaalisten verkostojensa puitteissa ympäristönsä kokevien ja sosiaalisia suhteitaan työstävien ihmisten vuorovaikutuksen kautta.¹⁶

Historiantutkijat ovat viime aikoina olleet taipuvaisempia omaksumaan jälkimmäistä, konfiguraation tai egokeskeistä lähestymistapaa muistuttavia muotoiluja¹⁷ – suuntauksen kehittäjästä Maurizio Gribaudi ja Risto Alapuro ovatkin taustaltaan muun muassa työväenhistorian tutkijoita. Mutta miten tällainen relationistinen, sosiaalisen vuorovaikutuksen tarkasteluun perustuva lähestymistapa ylipäänsä suhtautuu työväenhistorian tutkimuksen perinteisiin?

Yksi mielenkiintoinen tapa lähestyä kysymystä on pohtia relationismin suhdetta marxilaiseen tutkimustraditioon. Vaikka verkostanalyttinen tutkimus on suhtautunut kriittisesti myös marxilaisiin luokitteluihin ja jotkut sen varhaiset taustahahmot ovat olleet suorastaan marxilaisvastaisia, esiintyy Marx samalla yhtenä kunnianarvoisista esi-isistä suuntauksen oppihistoriallisissa esityksissä – rakentuihan Marxinkin yhteiskuntateoria ennen kaikkea sosiaalisten suhteiden analyysille.¹⁸

Esimerkiksi Pääomaa edeltäneistä käsikirjoituksista kootussa ”Grundrissessa” Marx hyökkäsi taloustieteilijöiden eristetyn, itseriittoisen yksilön ideasta liikkeelle lähtevä ”Robinsonadeja”¹⁹ vastaan ja muotoili ihmiskuvaa, joka oli nimenomaan relationistinen ja historiallinen. Feodalismissa vallinneiden henkilökohtaisten alistussuhteiden tuhoutuminen johti kapitalistisen murroksen varhaisvaiheessa näennäiseen yksilöitymiseen, jonka taustalla oli kuitenkin so-

siaalisten suhteiden erityinen historiallinen kehitysvaihe yleisiksi, vaihtokelpoisiksi ja välineellisiksi: "Vasta 1700-luvulla, 'kansalaisyhteiskunnassa', yhteiskunnallisen yhteyden eri muodot astuvat erillistä ihmistä vastaan pelkkänä keinona yksityisten tavoitteitten saavuttamiseksi, ulkoisena välttämättömyytenä. Mutta se aikakausi, joka synnyttää tämän katsantokannan – muista erillään olevan yksilön kannan – on nimenomaan toistaiseksi kehittyneimpien yhteiskunnallisten (tästä näkökulmasta yleisten) suhteiden kausi. Ihminen on sananmukaisimmassa merkityksessä *zoon politikon*²⁰, ei ainoastaan eläin, jolle on ominaista kanssakäyminen, vaan eläin, joka voi erottautua muista vain yhteiskunnassa."²¹ Kapitalismin kehittyessä yksilöt tulivat esineellisinä kokemiensa yhteiskunnallisten suhteiden hallitsemiksi. Romantikkojen haikailu takaisin väli-vaiheen fiktiiviseen riippumattomuuteen oli kuitenkin turhaa.²²

Marx kirjoitti myös "henkilökohtaisten" ja "yhteiskunnallisten" suhteiden eriytymisestä kapitalismissa. Sääty-yhteiskunnassa henkilökohtaiset alustus-suhteet olivat muodostaneet jonkinlaisen "lajiolemuksen" jota ei voinut erottaa yksilön persoonasta: ylimys oli aina ollut ylimys ja talonpoika aina talonpoika. Porvarillisen yhteiskunnan työnjaossa "yhteiskunnallinen" identiteetti irtosi "henkilökohtaisesta" erilliseen sfääriin. Yhteiskunnallinen asema ilmeni vain sitä ehdollistavissa luokkasuhteissa ja vastakkainasettelussa, ja yksilöille itselleen "vasta sitten, kun he tekevät vararikon".²³ Feodaaliherran vallan sijasta yksilö alistui abstrakteina ja esineellisinä ilmenneille yhteiskunnallistuneille suhteille. Tämä alistus muuttui kuitenkin aina – työssä ja arjessa – tietyiksi "kaikista illuusioista riisutuiksi" henkilökohtaisiksi riippuvuussuhteiksi. Ihmisten välisten siteiden yhteiskunnallisuus pelkistyi viime kädessä markkinasuhteeseen: "Yksilö kantaa yhteiskunnallista valtaansa, samoin kuin sidettään yhteiskuntaan mukanaan taskussansa."²⁴

Verkostoanalyysin kannalta tällaisiin muotoiluihin liittyy kaksi mahdollista ongelmaa.²⁵ Ensimmäinen on juuri sosiaalisten suhteiden tavaramuotoistumisen ylikorostus: yhteiskunnallistuneiden aineellisten suhteiden kuvaaminen täysin kapitalismin logiikan hallitsemina, niiden asettaminen tarkastelussa etusijalle ja henkilökohtaisen elämän sivuuttaminen tai kuvaaminen myös täysin tavaramuotoistuneena.²⁶ Verkostonäkökulmasta juuri sellainen vuorovaikutus, joka luokitellaan perinteisesti henkilökohtaiseksi ja rikkoo institutionalisoi-

tujen suhteiden määrittelemiä luokitteluja, kuten luokkarajoja, on olennaisella tavalla yhteiskuntaa muovaavaa.²⁷ Toinen liittyy jälleen tutkimuskäytäntöihin ja metodologiseen ideologiakritiikkiin. Jos työväenhistoriallisessa tutkimuksessa lipsutaan periaatteessa yhteiskunnallisiin suhteisiin perustuviksi ymmärretyistä luokitteluista siihen, että tutkittavia ryhmiä käsitellään käytännössä enemmän tai vähemmän suljettuina, itsenäisinä kokonaisuuksina – mahdollisesti aikaisempiin hallinnollis-tilastollisiin luokitteluihin tukeutuen²⁸ – altistutaan taas samanlaiselle kritiikille jota verkostotutkijat ovat suunnanneet perinteiseen sosiologiseen tutkimukseen.

Työväenhistorian piirissä on helppo osoittaa lukuisia tämänkaltaiseen kritiikkiin pohjautuvia avauksia viime vuosikymmenien ajalta. Tutkiessaan 1900-luvun alun Torinon työläisiä Maurizio Gribaudi lähti liikkeelle kulttuurimarxlaisesta historiaa alhaalta -traditiosta ja valitsi kohteekseen kaupunginosan, johon tiivistyi vahva paikallinen poliittinen mytologia työväen luokkatietoisesta yhtenäiskulttuurista. Gribaudi päätyi asteittain tästä mytologiasta voimakkaasti poikkeavaan tulkintaan, joka perustui lähinnä haastatteluaineistojen kriittisen lähiluennan ja pitkän aikavälin perhehistoriallisen tarkastelun yhdistämiseen. Tutkimuksen pääkohteiksi nousivat yksilöllisesti kehkeytyvät sosiaaliset siteet ja ihmisten jatkuva liike sosiaalisesta ympäristöstä toiseen. Suuri osa ihmisistä oli kaupunginosan työläisyhteisössä vain väliaikaisesti: tulossa muualta ja matkalla muualle. Perhetaustan asettamat rajoitteet ja sosiaalisen verkoston tarjoamat esimerkit, kuten menestyneet sukulaiset, vaikuttivat olennaisesti siihen, mitä ihmiset pystyivät tai pyrkivät elämässään tekemään. Sosialistinen diskurssi muodosti naapuruston ideologisen mikrohegemonian, jonka puitteissa eriävät näkemykset ja elämänurat kätkeyttiin hetkellisesti näkyvistä ja aineelliselle selviytymiselle tärkeät epäviralliset vaihtosuhteet saattoivat toimia luontevasti. Ajan mittaan ihmisten liikkeen erkaneminen yksilöllisten verkostojen puitteissa kohti toisistaan poikkeavia ammatteja, intressejä ja ympäristöjä johti – yhdessä fasistisen hallinnon kehittämien uusien vapaa-ajan houkutusten, poliisikontrollin ja julkisten palveluiden kanssa – paikallisen yhteisön rapautumiseen.²⁹

Monet vastaavat tutkimukset liittyvät juuri perhehistoriaan. Esimerkiksi Michael Anderson, Tamara K. Hareven, Michael Hanagan, Margaret Grieco, Angélique Janssens ja Trevor Griffiths ovat analysoineet eri ammattiryhmiä ja

alueita – erityisesti mutta ei ainoastaan kaupunkia ja maaseutua – yhdistävien sukulaisuusverkostojen keskeistä merkitystä ihmisten liikkuvuudelle, palkkatyöhön siirtymiselle, työpaikkojen löytämiselle ja taloudelliselle turvallisuudelle teollistumiskaudella useissa länsimaissa.³⁰ Tutkimusten yleinen lähtökoh- ta on ollut kritiikki sekä sosiologiseen modernisaatioteoriaan perustuvaa että marxilaista perheen tuhoutumishypoteesia vastaan. Niiden mukaan ydinper- hettä laajemmat sukulaisuussuhteet menettivät aikaisemman merkityksen- sä teollistumisen myötä. Marxilainen näkökulma korostaa lisäksi sitä, miten ydinperhekin alistui kapitalistisen arvolain määräysvaltaan.³¹ Uudemman tut- kimuksen tuottama hypoteesi on pikemminkin päinvastainen. Teollistumiseen liittynyt yhteiskunnallinen muutos ja epävarmuus johtivat sukulaisuusverkos- tojen merkityksen kasvuun, ja verkostojen jäsenten alueellisesta ja sosiaalisesta liikkuvuudesta seurannut ihmisten hajautuminen saattoivat tehdä niistä ai- kaisempaa tehokkaampia turvaverkkoja. Sukulaisten väliset yhteydet kestivät, mutta *riskit* hajautuivat kun kävi vähemmän todennäköiseksi, että kaikki jou- tuisivat pulaan samaan aikaan.³²

Läheskään kaikki mainituista tai muista vastaavista tutkimuksista eivät kui- tenkaan perustu erityisen relationistiseen yhteiskunta- tai ihmiskäsitykseen. Esimerkiksi Amsterdamissa sijaitsevan kansainvälisen sosiaalishistorian insti- tuutin (IISH) tutkijat, erityisesti Marcel van der Linden, ovat kehittäneet työväen- historiallista lähestymistapaa, joka korostaa palkkatyösuhteen lisäksi toisaalta perheiden, toisaalta sosiaalisten verkostojen merkitystä työläisten selviytymi- selle. Kotitalouksien toiminnasta liikkeelle lähtevä tutkimusohjelma pyrkii kehi- tysmaihin ulottuvan vertailun kautta globaaliin perspektiiviin. Näin IISH:n oh- jelma muistuttaa siitä, miten verkostonäkökulma on usein kehittynyt länsimai- sen moderniteetin raja-alueita, kuten kehitysmaita tai sosialistisia yhteiskuntia, koskevan tutkimuksen kautta. Sen tavoitteena on ollut rakentaa analyysitapaa, jolla voitaisiin tutkia ihmisten selviytymisstrategisia valintoja jatkumolla, joka ulottuu epävirallisista verkostoista aina työväenliikkeen muodollisiin organi- saatioihin saakka. Van der Lindenin muotoilut tuntuvat kuitenkin viime kädes- sä nojaavan perinteiseen rationaalisen valinnan teoriaan. Toimijana on joko yh- tenäinen, muusta yhteiskunnasta enemmän tai vähemmän irrallinen kotitalous tai kotitalouden muodostavat omia intressejään ajavat yksilöt. Toimijaa tukeva

sukulaisten ja ystävien verkosto kuvataan ”yksityisenä projektina” tai ”sosiaali-vakuutuksena”, joka vaatii ”investointeja” tuottaakseen turvaa.³³

Myös modernisaatioteorioiden ja niiden kategorioiden kyseenalaistamisesta lähtevään tutkimukseen olisi siis mahdollista kohdistaa relationistista kritiikkiä. Verkostoja ei läheskään aina ymmärretä toimivien yksilöiden muokkaajina, vaan pohjimmiltaan atomististen yksilöiden välineinä ja ominaisuuksina. Kritiikin kiinnostavuus riippuu kuitenkin lopulta paljon siitä, mitä sen esittäjillä itsellään on tarjota.

Verkostot selityksenä

Mitä eurooppalaiset verkostanalytiikot sitten oikeastaan pitävät oman menetelmänsä keskeisenä etuna? Suuntauksen eräänä perustana on näkemys, jonka mukaan sosiaalisen kerrostuneisuuden kaltaiset yhteiskuntaelämän havaittavat muodot, jotka mielletään usein tieteellisen tai arkijärjen piirissä esineellisinä rakenteina, voidaan paitsi kuvata uudelleen, myös *selittää* lähtemällä liikkeelle yksilöiden sosiaalisten suhteiden dynamiikasta. Muuttamalla tarkastelun mittakaavaa pienemmäksi ja kiinnittämällä huomiota prosesseihin muotojen alla on mahdollista rakentaa selitysmalleja siitä, miten muodot ovat syntyneet sosiaalisen vuorovaikutuksen kautta, mitä ne todella pitävät sisällään ja miten ne muuttuvat. Esimerkkinä voi pitää Gribaudin yllä mainittua tutkimusta työläiskaupunginosan näennäisen sosialistisen yhtenäiskulttuurin synnystä ja rapautumisesta.³⁴

On kiinnostavaa huomata, kuinka paljon tämä malli itse asiassa muistuttaa Marxin Grundrissessa muotoilemaa ja Päämassa toteuttamaa abstraktista konkreettiseen nousemisen metodia. Marxin mukaan tuntui intuitiivisesti oikealta lähteä tutkimuksessa varhaisten taloustieteilijöiden tapaan liikkeelle suurista kokonaisuuksista, kuten koko väestöstä, mutta käytännössä tie osoittautui vääräksi. Jokainen yläkategoria jäi aina ontoksi ilman pureutumista niihin elementteihin, joista se rakentui – väestö ilman luokkia, luokat ilman palkkatyötä ja pääomaa, palkkatyö ja pääoma ilman vaihtoa, työnjakoa ja hintoja, jne. Väestö näyttäytyisi Marxille aluksi sekasortoisena kokonaiskuvana, josta siirryttäisiin asteittain analyyttisesti yhä yksinkertaisempiin osiin: ”Tulisin konkreetti-

sesti mieltämästäni yhä ohuempiin abstraktioihin kunnes olisin tullut kaikkein yksinkertaisimpiin määrittäksiin.” Tässä vaiheessa olisi mahdollista alkaa palata takaisin kunnes oltaisiin taas väestön äärellä, mutta tällä kertaa ”...ei sekasortoisena käsityksenä kokonaisuudesta, vaan monien määritysten ja suhteiden rikkaana totaliteettina.”³⁵

Mutta mitä ovat nämä yksinkertaisimmat määritykset, ja mistä tiedetään että kaikki muu on johdettavissa juuri niistä? Marx käytti käsitteitä ”abstrakti” ja ”konkreettinen” hieman eri tavalla kuin nykyiset verkostanalytiikot. Jälkimmäiset kuvaavat usein tutkimuksensa lähtökohtana olevaa ihmisten mikrotaason vuorovaikutusta nimenomaan konkreettiseksi tutkimuskohteeksi.³⁶ Tämä erottaa sen implisiittisesti jostain ei-konkreettisestä ja abstraktista – oletettavasti yhteiskuntaelämän havaittavista muodoista ja yhteiskuntatieteen perinteisistä kategorioista – ja viittaa tietynlaiseen essentialismiin: verkostot ovat tärkeitä, koska juuri ne ovat jollain erityisellä tavalla totta.

Marxille taas ”konkreettinen” tarkoitti sitä jakamatonta yhteiskunnallista kokonaistodellisuutta, jossa kaikki eri tekijät ja prosessit ilmenivät (vrt. väestö). Sen ihmettely oli tutkimuksen lähtökohta ja sen ajatuksellinen selittäminen osatekijöistään käsin tutkimuksen päätepiste. ”Abstraktiot” eivät tarkoittaneet ideaalisia, pelkästään ajattelussa ilmeneviä kategorioita, vaan niitä todellisia, erillisiä osatekijöitä, joista konkreettinen rakentui. Ne eivät siis olleet jotain, joka oli tavoitettavissa pelkästään ajatuksellisen abstrahoinnin tai analyttisen erottelun kautta. Esimerkiksi abstrakti työ oli todellinen materiaallinen ilmiö: työ oli saavuttanut abstraktin, yleisen muotonsa saatuaan kasvavan joukon erilaisia muotoja, joiden välillä vaihtaminen oli helppoa ja merkitsi vähän. Työ oli tällöin abstrahoitunut käytännössä pelkäksi yleiseksi ansaitsemisvälineeksi. Abstrakteinta työ oli Marxin mielestä Amerikassa. Eteneminen analyttisesti konkreettisestä abstraktiin oli siis todellisten yhteiskunnallisten selitystekijöiden ajatuksellista paljastamista, ja abstraktista konkreettiseen nouseminen tutkimusmenetelmänä yhteiskunnan todellisen syntyprosessin ajatuksellista toistamista.³⁷

Kysymys oli siis myös vahvasti essentialistisesta selitysmallista, jossa teorian tuli toimia todellisen maailman ja sen lainalaisuuksien realistisena peilikuvana. Miten tässä olisi mahdollista onnistua? Neuvostofilosofi Iljenkov kuvasi marxilais-leniniläisen tradition vastauksia. Ensinnäkin ajatuksellisten abstraktioiden

oli oltava analyysin esiintuomien todellisuuden osien käsitteellisiä jäljennöksiä. Analyysin kohteena oli olemassa oleva yhteiskunnallinen tietovaranto, kuten kirjat, raportit ja tilastot, mutta tutkijan oli ensin kriittisesti paljastettava lähteisiin sisältyvät vääristymät, yksipuolisuudet ja harhakuvitelmat tarkastelemalla niitä ”koko konkreettisen todellisuuden näkökulmasta”. Konkreettisen sattumanvarainen redusointi abstraktioiksi ilman selkeää tutkimusideaa ja hypoteesia johtaisi myös vain hajanaiseen abstraktiokasaan. Itse asiassa abstraktiot olivat vain välineitä teorian hallitsemassa tutkimusprosessissa, alisteinen, katoava vaihe yleisessä liikkeessä. Mutta niin oli koko tutkimuskin suhteessa käytännön yhteiskunnalliseen toimintaan – lopulta paras testi teorialle oli ”the data of practice”, käytännön aineisto, totesi Iljenkov Leniniä siteeraten.³⁸

Jälkiviisauden valossa Iljenkovin menetelmä tuntuu epäeettiseltä ja kalliilta, varsinkin jos hypoteesi, joka jyrää väistämättä aineiston läpi toimintasuositukseen kuin panssarivaunu, ei satukaan pitämään. Verkostotutkijoiden lähestymistavat yhteiskunnallisten ilmiöiden synnyn selittämiseen ovat olleet pohjimmiltaan maltillisempia. Gribaudi toteaa, että verkostonäkökulma on vain yksi mahdollinen yhteiskunnan tarkastelun optiikka monien joukossa, ja sitäkin on arvioitava sen selityskyvyn perusteella.³⁹

Selitykseksi ei kuitenkaan välttämättä riitä, että tietynlaisia verkostoja esiintyi ennen jotain selitettävää ilmiötä tai sen aikana.⁴⁰ Eurooppalaisten tutkijoiden käyttämät menetelmät rakentaa verkostoselityksiä ovat italialaisen mikrohistorian tapaan saaneet vaikutteita norjalaisen antropologi Fredrik Barthin työstä.⁴¹ Barth on kritisoinut muita antropologeja keskittymisestä statusryhmiin kaltaisten, muuttumattomina esitettyjen rakenteiden kuvailuun, ja pyrkii itse selittämään rakenteiden syntyä sosiaalisista vuorovaikutusprosesseista käsin. ”Prosessin” ei ole tarkoitus jäädä Barthin kielenkäytössä vain väljäksi metaforaksi, vaan sillä tarkoitetaan säännönmukaisia ja selkeästi määriteltyjä toisiinsa kytkeytyneiden tapahtumien ketjuja. Esimerkki hyvin pitkälle kehitettyä prosessin mallista on toisten päätöksistä riippuvaa rationaalista päätöksentekoa matemaattisesti kuvaava peliteoria. Mallit tuottavat Barthin mukaan ennusteita siitä, mikä on mahdollista ja mikä ei, ja niitä voi siksi testata vertailevalle tutkimuksella. Tarkoitus on selittää kaikki tapaukset ja niiden vaihtelu mallista käsin, myös poikkeukselliselta vaikuttavat ääritapaukset, jotka osoittavat

mahdollisen rajoja. Prosessien ja niiden synnyttämien rakenteiden vuorovaikutuksen tarkastelu mahdollistaa myös muutoksen ymmärtämisen.⁴²

Tämän kaltaiseen selittämiseen on pyritty konfiguraationaalisessa verkostanalyysissa sekä kvalitatiivisin että kvantitatiivisin keinoin. Kvalitatiivisesti tutkijat ovat suhteuttaneet ihmisten valintoja ja niiden rakenteellisia merkityksiä heidän henkilökohtaisiin, egokeskeisiin verkostohistorioihinsa, ja pyrkineet osoittamaan yksittäisten tapausten vertailulla lähestymistapansa selityskykyä. Tällaisesta näkökulmasta voidaan yrittää ymmärtää, miksi eri ihmiset ovat reagoineet samaan tilanteeseen eri tavalla. Toisaalta voidaan huomata, että päällisin puolin samankaltaisen käyttäytymisen alta löytyy hyvin erilaisia yksilöllisiä polkuja, jotka voivat olla tärkeitä käyttäytymisen merkityksen ja muutoksen ymmärtämiselle. Kuuluminen ammatilliseen järjestöön ei ollut 1800-luvun Ranskassa sama asia käsityöläisperheen puusepäksi kasvatetulle pojalle kuin maaseudulta köyhyyttä ja luokkavastakohtaisuutta oppipojaksi paenneelle pieneläjän jälkeläiselle. Opettajaksi ryhtymisen taustat olivat hyvin erilaisia 1990-luvun Suomessa ja Venäjällä. Suomessa kysymys oli erikoistuneen koulutuksen kautta kansakunnan rakentamiseen kytkeytyneestä modernista professiosta, kun taas Venäjällä työhön ajaututtiin hyvin erilaisista taustoista ja työpaikan epäviralliset verkostot saattoivat olla selviytymiselle epäsäännöllistä palkkaa tärkeämpiä. Tällaisilla tekijöillä voi olla suuri merkitys sille, miten päällisin puolin samankaltaisessa luokka- tai ammattiasemassa olevat ihmiset reagoivat yhteiskunnallisiin muutoksiin ja konflikteihin, järjestäytyvät tai toimivat poliittisesti.⁴³

Verkostoselityksiä on testattu myös laskemalla. Viime vuosisadan alun Torinoä koskevassa pääteoksessaan Gribaudi yhdistää jatkuvasti kvalitatiiviset analyysinsä tilastollisiin kokeiluihin, ja saa merkitseviä tuloksia. Esimerkiksi suhteellisesti omia vanhempia paremmin menestyneiden ihmisten läsnäolo sukulaisverkostossa – ei siis ainoastaan oma perhetausta – ennustaa hyvin yksilön tulevaa sosiaalista liikkuvuutta. Havainto tukee Gribaudin haastatteluaineistoista suhteellisen deprivaaation teorian ja Gestalt -psykologian inspiroimana muotoilemaa hypoteesia, jonka mukaan sosiaalisten verkostojen tarjoamat vertailukohdat ja esimerkit olivat tärkeitä kunnianhimolle ja sosiaaliselle identiteetille.⁴⁴ Myös eräissä amerikkalaisissa tutkimuksissa, joissa on analysoitu

poliittista rekrytoitumista ja aktivismia, on käytetty kehittyneitä matemaattisia malleja.⁴⁵ Paul-André Rosentalin mukaan klassisen tilastotieteen perinteet, erityisesti havaintojen luokittelu valmiisiin makrokategorioihin, huomion kiinnittäminen keskimääräisyyksiin ja harvinaisten havaintojen sivuuttaminen, tekevät siitä kuitenkin useimmiten puutteellisen välineen varsinaiselle makroilmiöiden *selittämiselle* mikrovuorovaikutuksen pohjalta. Sen rooli on enemmänkin *todentava* – samansuuntaiset tulokset tarjoavat tukea kvalitatiiviselle analyysille ja sen yleistämiselle.⁴⁶

Verkostotutkimuksen esiinmarssi herättää helposti terveitä kriittisiä kysymyksiä. Ollaanko tässä vain jälleen kerran korvaamassa vanhoja viisastenkiviä uudella? Jos aikaisemmin kaikki selitettiin joko toimivista yksilöistä tai yhteiskunnallisista rakenteista käsin, selitetäänkö nyt kaikki verkostoilla? Eikö myös nämä vanhat selittäjät ja joukko muita tekijöitä, kuten psykologia ja kulttuuri, pitäisi edelleen lisäksi ottaa huomioon?⁴⁷

Verkostoanalyysin paikoin lähes jankuttavaa pyrkimystä yhteiskunnallisten makroilmiöiden uudelleentulkittamiseen niiden syntyprosessien kautta voi kuitenkin ehkä ymmärtää paremmin *reduktion*, *emergenssin* ja *efektiivisen teorian* tieteenfilosofisten käsitteiden avulla. Karkeasti ottaen reduktiossa on kysymys jonkun monimutkaisen ilmiön analyttisestä purkamisesta tai ”palauttamisesta” mittakaavaltaan pienempiin, yksinkertaisempiin osiin – esimerkiksi tutkittavan työryhmän purkamisesta yksittäisiin työläisiin. Emergenssissä taas on kysymys päinvastaisesta liikkeestä, jossa tarkastelu siirretään monimutkaisemmalle todellisuuden organisoitumisen tasolle. Eri tarkastelutasojen ilmiöitä selittävät tieteessä eri teoriat, sillä siirryttäessä alemmalta tasolta korkeammalle tutkimuskohteeseen ilmestyy uusia, ns. emergenttejä ominaisuuksia, joita ei alemmalla tarkastelutasolla voinut havaita. Kuvatussa työryhmäesimerkissä tällainen emergentti ominaisuus voisi olla vaikkapa ryhmädynamiikka. Relevantti teoria voisi tällä tasolla kuulua psykologian sijasta sosiologian piiriin. Emergenssin myötä osa alemman tason informaatiosta kuitenkin menetetään, ja kuva ”karkeistuu”. Efektiivinen teoria taas on sellainen, joka kykenee johtamaan seuraavaa tasoa koskevan teorian edellistä tasoa koskevasta. Efektiiviset teoriat ovat erityisen tärkeitä tieteen kehitykselle, koska ne sitovat erillisiä teorioita toisiinsa yhtenäisiksi toimiviksi selitysketjuiksi.⁴⁸

On myös hyödyllistä erottaa toisistaan näiden käsitteiden ontologinen ja epistemologinen tulkinta. Ontologinen reduktionismi lähtee siitä, että kun emergenttiset ilmiöt on palautettu tieteellisellä analyysillä osatekijöihinsä, ne ovat itse asiassa osoittautuneet pelkäksi harhaksi.⁴⁹ Epistemologinen reduktionismi taas lähtee siitä, että emergenttisiä tasoja voidaan *ymmärtää* paremmin, kun otetaan huomioon myös alemmat tasot.⁵⁰ Voidaan ajatella, että ontologiasta näkökulmasta eri tasot ovat todellisia, materiaalisia olioita, ja alemmat näistä viime kädessä todellisempia kuin ylemmät. Näin Marx tuntuu esittävän.⁵¹ Epistemologisesta näkökulmasta taas liikkeessä tasojen välillä on kysymys siitä, että tutkija muuttaa tarkastelunsa mittakaavaa ymmärtääkseen jotain paremmin. Näin Gribaudi tuntuu esittävän viitatessaan tarkastelutapaansa ”optiikkana”. Tällöin tutkijan kysymyksenasettelu ratkaisee sen, mitä aletaan tarkastella, ja havainnot sen, minkälainen liike mittakaavojen välillä on tärkeää ongelman ratkaisemiseksi. Tarve ottaa huomioon muita tasoja – tai kokonaan eri näkökulmia – riippuu valitun optiikan kyvystä tarjota sovittujen tieteellisten menettelytapojen puitteissa päteviä vastauksia esitettyihin kysymyksiin.⁵²

Käytännöllisen ongelmanratkaisun ja menetelmällisen kritiikin ohella verkostonäkökulman usein julkilausuttu ohjelmallinen missio on kuitenkin ylittää yhteiskuntatieteissä perinteisesti vallinnut kuilu toimijan ja rakenteen tai mikro- ja makronäkökulmien välillä.⁵³ Verkostanalyysin avulla on tarkoitus rakentaa yhtenäinen empiirisesti testattavien selitysten ketju, efektiivinen teoria, yksilöiden vuorovaikutuksesta verkostojen dynamiikan kautta yhteiskunnallisiin rakenteisiin ja niiden muutoksiin. Tavoite on kunnianhimoinen ja sinänsä kiinnostava yritys integroida eri näkökulmia kohti yhtenäisteoriaa aikana, jolloin suuri osa yhteiskuntatutkimuksesta tuntuu liikkuvan päinvastaiseen suuntaan. Sen saavuttamisen tiellä on kuitenkin huomattavia esteitä, kuten jokseenkin täydellinen yksimielisyyden puuttuminen optimaalisista tavoista mallintaa ja testata teorioita yksilö- ja rakennetason ilmiöistä, ja kysymys siitä, missä määrin rakenteita todella voi palauttaa verkostoiksi, ja missä määrin niihin liittyy täysin itsenäisiä emergenttisiä ominaisuuksia.

Jää nähtäväksi, onnistuuko verkostoparadigma todella jotenkin muodostumaan mikroa ja makroa yhteiskuntatutkimuksessa välittäväksi efektiiviseksi teoriaksi, ja seuraako tästä jonkinlainen laadullinen harppaus, jollaista niin mo-

ni muukin koulukunta on usein lupailut. Kiinnostavaa historiantutkimusta sen puitteissa on joka tapauksessa tuotettu. Voi myös kysyä, onko *selittäminen* läheskään aina mielenkiintoisinta mitä historiantutkimuksella on tarjota. Tämän kirjan artikkelit ovat luonteeltaan usein enemmän kuvailevia kuin tiukasti selittäviä, mutta tuottavat paljon sekä kokonaan uutta että laadullisesti uudenlaista tietoa tutkimuskohteistaan. Samalla ne liittyvät siihen kotimaisten ja kansainvälisten avausten ja uudelleentulkintojen sarjaan, joka tekee työväen historiaa ymmärrettävämmäksi verkostonäkökulman avulla.

Verkostot tutkimuksena

Työväenhistoriallisessa tutkimuksessa on hyödynnetty erilaisia verkostonäkökulman sovelluksia niin laajasti, että koko kenttää ei ole mahdollista käsitellä kattavasti. On kuitenkin paikallaan mainita esimerkkejä tämän kirjan kannalta kiinnostavista tutkimusaiheista, tuloksista ja kirjoituksista, joissa verkostotutkimus on osoittanut mahdollisuutensa. Seuraava luettelomainen tarkastelu on vain yksi tapa lohkoa tutkimuskenttää.

Muuttoliike: Verkostonäkökulma tuo muuttoliikkeen käsittelyyn kaivattua dynamiikkaa kiinnittämällä huomiota muuton edellytyksenä oleviin sosiaaliin suhteisiin ja resursseihin sekä niihin linkkeihin, jotka pitivät yllä yhteyksiä muuttaneiden ja lähtöyhteisön välillä. Kiinnostava ilmiö on ketjumuutto, jossa ensin uudelle paikkakunnalle saapuvat pioneerit tarjosivat tietoa ja epävirallista apua perässä samalta lähtöalueelta seuraaville sukulaisille ja tuttaville. He saattoivat majoittaa väliaikaisesti tulokkaita sekä auttaa heitä työpaikkojen ja asuntojen löytämisessä. Jo olemassa olevat sosiaaliset suhteet muuttopaikkakunnalla mahdollistivat pehmeän laskun uuteen ympäristöön; siirtymävaiheesta tuli lyhyempi ja helpompi. Tuloksena syntyi erityinen muuttojärjestelmä (*migration system*), jossa ihmisten välinen verkosto sitoi toisiinsa lähtö- ja tuloalueen väestöt ja helpotti liikkumista alueiden välillä. Perhe-, suku- ja henkilökohtaiset verkostot olivat vaikuttamassa kokonaiseen päätöksenteon ketjuun: milloin muutetaan, mihin muutetaan ja miten muutetaan, jotta sopeutuminen uuteen kotipaikkakuntaan sujuisi ilman suuria riskejä. Sosiaaliset verkostot vaikuttivat pit-

kästäkin etäisyydestä huolimatta oleellisesti tarjolla oleviin selviytymismahdollisuuksiin niin lähtö- kuin muuttoseuduilla. Tämä tuli erityisen hyvin ilmi sellaisissa kriisitilanteissa, joita kohdattiin eriaikaisesti tai toisistaan poikkeavalla tavalla lähtö- ja muuttopaikkakunnilla.

Muuttojärjestelmät eivät ainoastaan luoneet mahdollisuuksia, vaan ne myös suuntasivat ja rajoittivat käytettävissä olevia vaihtoehtoja erityisellä tavalla. Esimerkiksi kontaktien puute lähialueelle saattoi estää siirtymisen sinne, mutta väylä paluumuuttoon maantieteellisesti kaukaiselle lähtöseudulle säilyi kuitenkin avoimena. Verkostojen muodostamia muuttojärjestelmiä saattoi syntyä monilla eri perusteilla. Yksi työväenhistoriasta tunnettu mekanismi oli työnantajien lähtöalueella suorittama suora rekrytointi, jolloin työnantajat pyrkivät hyödyntämään verkostoja tyydyttääkseen työvoimantarvettaan ja uudistaakseen työntekijäkuntansa rakennetta palvelemaan paremmin tarkoitusperiään. Näin voitiin hankkia kokematon, järjestäytymätöntä, yhdestä työnantajasta riippuvaista työvoimaa tehdasteollisuuteen. Erityisesti pitkien työtaisteluiden aikana suoritetuissa lakomurtaajien – usein järjestäytyneitä muotoja saaneessa – värväyksessä työnantajat pyrkivät luomaan sellaisen uuden työntekijäkunnan rungon, joka ei ollut riippuvaista paikallisista yhteisöllisistä siteistä ja jonka verkostosuhteita voitiin käyttää hyväksi uutta työvoimaa palkattaessa.⁵⁴

Työmarkkinat: Työpaikkojen välittäminen epävirallisten verkostojen kautta on havaittu yleiseksi käytännöksi niin historiallisesti kuin nykyäänkin. Minkälaiset verkostot ovat tehokkaita työpaikkojen löytämisessä ja millä ehdoilla työpaikkoja välitetään? Erään tunnetun näkemyksen mukaan heikot siteet puolituttuihin voivat olla tärkeämpiä kuin vahvat siteet lähipiiriin, koska edellisistä voi saada tietoa uusista mahdollisuuksista – ne muodostavat sosiaalisia siltoja toisiin piireihin. Toisen argumentin mukaan vain sillat joiden alla on joku aikaisempi, vahva yhteys, esimerkiksi sukulaisuus, ovat riittävän kantavia merkittävien palvelusten suorittamiseksi. Sosiologisissa ja taloustieteellisissä tutkimuksissa tulokset ovat vaihdelleet tutkittavien koulutustason mukaan: vähemmän koulutettu väestö tuntuu turvautuvan verkostoihin ja lähipiiriinsä enemmän kuin paremmin koulutettu.

Työpaikkojen välittäminen on nähty prosessina, jossa työmarkkinalogiik-

ka tunkeutuu eri tavoin jopa sukulaisuussuhteisiin ja toimii verkostojen sisällä. Työnantajat säästävät rekrytointikustannuksissa hyödyntämällä luotettavina pitamiensä työntekijöiden verkostoja. Tietyn perheen tai porukan jäsenyydestä voi muodostua työnantajalle viesti korkeasta tuottavuudesta ja työntekijöille suojeltava ”tuotemerkki”. Verkostoon kuuluvista vanhoista työntekijöistä tulee eräänlaisia sijaistyönantajia, jotka valikoivat vain hyvinä pitamiään uusia jäseniä, kouluttavat heitä ja kantavat vastuuta heidän suorituksestaan työpaikalla. Työnantaja voi painostaa verkoston yksittäisiä jäseniä uhkaamalla koko verkostoa sanktioilla, mutta toisaalta verkosto voi toimia kollektiivisen vastarinnan perustana. Verkostojen merkitys riippuu olennaisesti alojen historiallisista erityispiirteistä ja suhdannetilanteista. Tietyt työpaikat saattavat kasautua samalle suvulle tai etniselle ryhmälle, mikä ei aina ole osoittautunut eduksi vaan usein myös umpikujaksi.⁵⁵

Epävirallinen sosiaaliturva: Työväen keskinäistä epävirallista apua kriisitilanteissa on pidetty tärkeänä etenkin teollistumiskauden epävarmoissa olosuhteissa. Aiheesta on kuitenkin tehty vain muutamia kvantitatiivisia historiallisia tutkimuksia, joiden tulokset viittaavat päinvastoin mutualististen käytäntöjen pieneen taloudelliseen merkitykseen. Tämän päivän kehitysmaissa yksityiset tulonsiirrot kotitalouksien välillä muodostavat kuitenkin kehitystaloustieteellisen tutkimuksen mukaan tärkeän osan köyhien tuloista. Historiankirjoitus on viime vuosikymmeninä siirtynyt kulttuurimarxilaisesta, yhteisöllistä moraalitaloutta korostavasta näkökulmasta enemmän vakuutusteorian suuntaan. Ilmiö on kytkeyty usein vuorovaikutukseen maaseudulla asuvien sukulaisten ja kaupungistuneiden työläisten välillä, ja siihen liittyy ajatus riskien jakamisesta erilaisten ympäristöjen kesken. Yhteisöllinen ideologia nähdään kärjistetyksi vain rationaalisen vakuutusjärjestelmän ylärakenteena. Ajatusta vakuutusverkostoista ei kuitenkaan ole historian tutkimuksessa testattu kovinkaan systemaattisesti. Verkostoja ei ole yksinkertaista käyttää vakuutuksena suunnitelmallisella tavalla. Kaikille ei ole elämänsä aikana muodostunut yhtäläisiä sosiaalisia siltoja, ja monet työntekijöiden kohtaamat vaikeudet ovat ennustamattomia. Kirjallisuus erottaa usein toisistaan vastikkeettoman sukulaisavun ja vastavuoroisuutta edellyttävän naapuriavun, joskin jotkut tutkijat viittaavat myös pyy-

teettömään yhteisöapuun tai sukulaisuussuhteiden sisältämiin raskaisiin velvoitteisiin.⁵⁶

Sukulaisuus: Uudempi perhettä ja teollistumista käsittelevä tutkimus on jo parin vuosikymmenen ajan lähtenyt modernisaatioteoreettisen näkemyksen kritiikistä: Lisääntyvä sosiaalinen ja alueellinen liikkuvuus *ei* johtanut ydinperheen ylittävien sukulaisuussuhteiden merkityksen häviämiseen, vaan sukulaisuusverkostot säilyivät ja saivat uusia merkityksiä. Sukulaisten kanssakäymisen on havaittu jopa laajentuneen ja muuttuneen intensiivisemmäksi teollistuvissa yhteiskunnissa, joissa keskinäisen avun tarve kasvoi nopeiden muutosten vuoksi. Monissa tutkimuksissa verkostojen mahdollinen rapautuminen ajoitetaan myöhempään aikaan ja liitetään elintason nousuun sekä julkisten hyvinvointipalvelujen kehittymiseen.

Sukulaisuuden kestävyyttä on selitetty monilla tavoilla. Vakuutusteoreettinen tulkinta hakee vastausta yksilöllisestä rationaalisuudesta. Ihmiset ovat taipuvaisia luottamaan sukulaisiin, joiden käyttäytymisestä heillä on riittävästi informaatiota pitkältä aikaväliltä, ja perheet ovat vakuutusverkon luomisen kannalta sopivan kokoisia yksiköitä. Sosiobiologit puolestaan selittävät sukulaisuusaltuismia yhteisen geneettisen perimän turvaamisella, ”geenin itsekkyydellä”. Antropologit taas korostavat sukulaisuuden kulttuurisesti konstruoitua luonnetta ja esittävät, että sitä on tuotettu ja laajennettu vaihtelevien tarpeiden mukaan: verisukulaisuuden lisäksi myös fiktiivisen sukulaisuuden (esimerkiksi kummisuhteet) on havaittu sisältävän vahvoja siteitä.

Sosiaalishistoriallisessa tutkimuksessa on esitetty usein, että sukulaisten keskinäinen apu on ollut tavallisempaa ja epäitsekkäämpää kuin esimerkiksi naapureiden väliset vaihtosuhteet, mutta sen on samalla todettu rajoittuneen laajennettuun perheeseen, joka käsittää osapuilleen kolme sukupolvea sisarukseineen. Toisaalta on osoitettu, ettei sukulaisuus ole kestävydestään huolimatta ollut mikään universaali ja muuttumaton solidaarisuuden tae. Sukulaissuhteet ovat saattaneet muuttua välineellisiksi ja katkeilla ympäristön muuttuessa. Jopa saman katon alla asuvat kotitaloudet ovat voineet hajota ristiriitoihin kriisitilanteissa tai toisistaan poikkeavien yksilöllisten pyrkimysten vuoksi. Hajoamisen tausta ja merkitys liittyy sukupuolijärjestelmään ja historialliseen tilanteeseen. Patriarkalisessa kontekstissa miespuolinen perheen pää voi vie-

dä mukanaan valtaosan kotitalouden tuloista ja hylätä naiset ja lapset syrjiville, hyväksikäyttävälle työmarkkinoille. Naisten yhteiskunnallisen aseman parantumisessa taas alistavasta liitosta lähteminen muuttuu mahdolliseksi ratkaisuksi. Erot ja uusperheet voivat johtaa tukiverkoston murenemisen sijasta niiden laajenemiseen.⁵⁷

Sukupuoli: Useissa tutkimuksissa on ilmennyt, että nimenomaan naiset ovat hallinneet työläiskotitalouksien epäviralliseen taloudelliseen vaihtoon ja sosiaaliturvaan liittyneitä verkostoja. Verkostojen rakentajina, hallitsijoina ja ylläpitäjinä naisilla on saattanut olla valtaa, jonka avulla he ovat kyenneet ylittämään sukupuolijärjestelmien ilmiöitä. Samanaikaisesti naiset ovat joutuneet uhrautumaan ja alistumaan perheen auktoriteettirakenteelle huomattavasti enemmän ja useammin kuin miehet. Juuri naiset ovat tyypillisesti joutuneet vastaamaan sukulaisten avuntarpeeseen. Jotkut tutkimukset viittaavat myös siihen, että naiset olivat usein tähän tilanteeseen sosiaalistuneita ja tyytyväisiä. Naiset joutuivat kotitalouden tasolla hallitsemaan erilaisten sosiaalisten suhteiden ja toimeentulokeinojen kokonaisuutta. Perhepalkkajärjestelmä piti usein sisällään käytännön, jonka mukaan mies ansaitsi pääosan kotitalouden tuloista mutta vaimon tehtävänä oli saada rahat riittämään. Jos perheen pääasiallinen elättäjä joutui kohtaamaan huomattavia kriisejä, esimerkiksi sairastui, jäi työttömäksi tai osallistui pitkäaikaiseen työtaisteluun, joutuivat naiset paitsi hakemaan ansiotyötä, myös hyödyntämään kaikkia mahdollisia vaihtosuhteita. Miesten ja naisten erilaiset sitoumukset ja sosiaaliset suhteet liittyivät kotitaloudessa ristiriitaisella tavalla toisiinsa.⁵⁸

Etnisyys: Etnisyys on nähty sukulaisuuden tai esimerkiksi yhteisen kotiseudun kaltaisena solidaarisuuden perustana sosiaalisissa suhteissa. Etnisyys vaikuttaa kuitenkin usein esimerkiksi sukulaisuutta vahvemmin verkoston jäsenten ja siihen kuulumattomien välisiin suhteisiin – etnisyys itse asiassa tavallaan määrittää juuri tämän ”omien” ja ”toisien” välisen kollektiivisen vuorovaikutusprosessin tuloksena. Verkostonäkökulma on korostanut sitä, että monet etnisyyteen liitetyt ilmiöt, kuten ketjumuutto tai epävirallinen sosiaaliturva, ovat olleet historiallisesti myös osa erilaisten valtaväestöjen elämää. Toisaalta ketjumuutto-

jen tarkastelu on muun uudemman etnisyytutkimuksen tavoin painottanut etnisyyden luonnetta tilannesidonmaisena prosessina: muuttaja, joka on edelleen lähtöalueelleen ulottuvien sosiaalisen verkoston jäsen, on saanut tietyn etnisen identiteetin vasta uudessa ympäristössään. Verkostonäkökulman avulla on mahdollista tehdä aikaisempaa tarkempia erotteluja ja purkaa stereotypioita, joissa tietyt toimintamallit on kiinnitetty tiettyihin etnisyyksiin ja niiden kulttuureihin.⁵⁹

Rikollisuus: Kriminaaliin toimintaan liittyvät verkostot voivat muistuttaa etnisiä verkostoja sikäli, että verkoston jäsenyys leimaa yksilön tiettyyn lajiin kuuluvaksi. Eurooppalaisen ja amerikkalaisen sosiaalishistorian piirissä on kiistelty siitä, muodostivatko rikoksia tekevät ihmiset teollistumiskaudella erillisen rikollisen alaluokan vai oliko kysymyksessä yleinen vähäosaisemman väestönosan toimintatapa. Viranomaiset näyttävät usein edustaneen edellistä kantaa, jolle löytyi perusteluja myös biologisoivista kriminologisista opeista. Rikollisten verkostojen tarkastelu nostaa esille sen tärkeän seikan, että verkostoon kuuluminen ei ole aina ollut pelkästään selviytymismahdollisuuksia parantavaa ”sosiaalista pääomaa”. Tiettyihin verkostoihin kuuluminen myös rajasi mahdollisuuksia, alisti vallankäytölle, stigmatisoi ja toi riskejä, eli niihin saattoi sisältyä ”negatiivista” sosiaalista pääomaa. Ääriesimerkki tästä ovat huumeidenkäyttäjien verkostot, joissa sisäinen normisto edellyttää neulojen jakamista. Rikollisten verkostojen jäsenille ne ovat kuitenkin merkinneet myös tukea ja turvaa. Poliittisen repression oloissa kriminalisoidut poliittiset liikkeet rinnastettiin puhtaisiin rikollisverkostoihin.⁶⁰

Valta: Verkosto on mahdollista ymmärtää intuitiivisesti kaksiulotteiseksi metaforaksi, joka piilottaa hierarkkisia suhteita. Uuden maailmanjärjestyksen yhdeksi luonteenomaiseksi piirteeksi on esitetty ”hierarkioiden korvautuminen verkostoilla”. Taloushistoriallisen verkostotutkimuksen piirissä on käyty keskustelua siitä, voiko verkostoihin sisältyä lainkaan hierarkkisia valtasuhteita. Mielekästä on kuitenkin pyrkiä erottelemaan sekä horisontaalisia että vertikaalisia verkostosuhteita. Verkostonäkökulma auttaa jäsentämään monia tapoja, joilla työväki on historiallisesti käyttänyt valtaa tai ollut vallankäytön kohteena.

Uusi työväenhistoriallinen tutkimus on purkanut käsityksiä homogeenisesta ja vahvaan solidaarisuuteen perustuvasta työväenyhteisöstä, ja siirtänyt tarkastelutapaa verkostojen suuntaan.

Sisäisen vallankäytön kannalta tärkeitä tarkastelukohteita ovat olleet muun muassa syrjäytyminen ja syrjäyttäminen verkostoissa. Yhtenä esimerkkinä tästä ovat kollektiivisten normien tuottamisen, kontrolloinnin ja sanktioinnin käytännöt. Suorastaan dramaattisia piirteitä normien rikkomisen sanktiointi sai pitkien työtaisteluiden aikana ja niiden jälkiselvittelyissä, joissa lakonmurtaamiseen osallistuneita suljettiin keskinäisten vaihtoverkostojen ulkopuolelle. Kaikki verkoston jäsenet eivät myöskään olleet samanarvoisessa asemassa esimerkiksi tiedonsaannissa. Ammattiyhteisössä tietoa välitettiin määrätysä järjestyksessä ja samalla uusinnettiin ammatin sisäistä hierarkiaa, jolla oli tärkeä merkitys ammattiryhmän asemalle työsuhteissa. Ammatin oppimisen pitkässä prosessissa opittiin työssä vaadittavien tietojen ja taitojen lisäksi myös työelämän valtasuhteiden aakkoset.

Ulkoisen vallankäytön kannalta kiinnostava teema on esimerkiksi verkostojen kasvun tarkoituksellinen rajoittaminen tai suuntaaminen. Tietyissä tehdasyhteisötutkimuksissa on havaittu, että työnantaja on rekrytointipolitiikan, henkilöstöhallinnon ja julkisen vallan tuella toteutetun yhdyskuntasuunnittelun avulla tietoisesti pyrkinyt rajoittamaan kontaktinmuodostusta muille työmarkkinoille ja toisiin työnantajiin, ja näin lisäämään työntekijöiden riippuvuutta yhdestä työnantajasta. Tavoitteeseen on pyritty hankkimalla työvoimaa kaukaa, karsimalla työntekijöitä jotka liikkuvat välillä muilla markkinoilla, estämällä kilpailevien työnantajien tulo alueelle ja jopa laiminlyömällä liikenneyhteyksien kehittämistä. Samanlaisia hyötyjä on voinut koitua tuotannon sijoittamisesta perifeerisille alueille.⁶¹

Sosiaalinen liike: Sosiaalisten liikkeiden tutkimuksessa verkostonäkökulman avulla on pystytty syventämään käsityksiä liikkeiden synnyn edellytyksistä ja laajentamaan niiden tarkastelua siihen sosiaalisten suhteiden kenttään, johon liikkeet kiinnittyvät ja joista ne ammentavat resurssejaan. Keskeistä on ollut sen pohtiminen, miten yhteiskunnalliset liikkeet kytkeytyvät jäsentensä elämäntapaan ja sellaisiin suhde- ja toimintaverkostoihin, joilla he ovat pyrkineet hallit-

semaan omaa arkeaan ja toimeentuloaan. Verkostonäkökulmaa hyödyntäneissä tutkimuksissa on katsottu liikkeen alapuolelle ja sen rinnalle, ja haettu vastauksia siihen, miten ihmiset ovat sitoutuneet liikkeeseen, minkälaisia vaihtoehtoisia tapoja heillä on ollut ajaa tavoitteitaan ja minkälaiset tekijät ovat saaneet heidät mobilisoitumaan liikkeen jäseneksi tai osallistumaan kollektiiviseen toimintaan. Yhtä tärkeää on analysoida sitä, miksi toiset ovat jääneet liikkeen ulkopuolelle. Esimerkiksi ammattiyhdistysliikkeen historian tutkimuksessa ovat toisaalta työpaikkaverkostot ja toisaalta työn ulkopuoliset sosiaaliset suhteet, kuten perhe ja suku tai asuinalueiden sosiaaliset verkostot saaneet sijaa.⁶²

Poliittinen organisoituminen: Verkostonäkökulmasta on tulkittu melko paljon poliittista aktivismia ja siihen rekrytoitumista. Historialliset verkostoanalyysit esimerkiksi 1960-luvun kansalaisoikeusliikkeestä ja Pariisin kommuunista osoittavat aikaisempien henkilökohtaisten suhteiden merkitystä poliittiseen toimintaan osallistumiselle. Huomattava joukko ihmisiä on saattanut jakaa samat näkemykset ja saman tiedon poliittisista toimintamahdollisuuksista. Juuri aikaisemmat vahvat siteet toiminnan alullepanijoihin, esimerkiksi ystävyys tai naapuruus, ovat kuitenkin lopulta erottaneet aktivistit niistä, jotka jäivät sivustaseuraajiksi. Tällainen päällekkäisten solidaarisuuksien kasautuminen on voinut vaikuttaa siihen, miten voimakkaasti toimintaan on sitouduttu ja millaisiin uhrauksiin on oltu valmiita.⁶³

Viitteet

- ¹ Vrt. esim. Castells, Manuel: *The Rise of the Network Society. The Information Age, Economy, Society and Culture*, Vol. 1. Blackwell. Oxford 2000; Ilmonen, Kaj: *Johdanto*. Ilmonen, Kaj (toim.): *Sosiaalinen pääoma ja luottamus*. SoPhi 42. Jyväskylän yliopisto. Jyväskylä 2000.
- ² Ks. Wellman, Barry: *Structural analysis: from method and metaphor to theory and substance*. Wellman, Barry & Berkowitz, S.D. (eds.): *Social structures: a network approach*. *Structural analysis in the social sciences* 2. Cambridge university press. Cambridge 1988, 19-61; Gribaudi, Maurizio: *Avant-propos*. Gribaudi, Maurizio (ed.): *Espaces temporalités stratifications: Exercices sur les réseaux sociaux. Recherches d'histoire et de sciences sociales / Studies in history and the Social Sciences*, 84. Éditions de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris 1998, 1-40.
- ³ Clyde Mitchell on tosin huomauttanut että käsitteen väljä ja yleinen käyttö voi paremminkin peittää alleen tutkimuskohteen tärkeitä piirteitä. Mitchell, Clyde: *The Concept and Use of Social Networks*. Mitchell, Clyde (ed.): *Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns*. Manchester University Press. Manchester 1969, 2.
- ⁴ Katsauksia ja yleisesityksiä aiheesta mm. Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig & Samuelsson, Jan: *Sociala nätverk – metafor, metod eller teori?* Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig & Samuelsson, Jan (Red.) *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* Humaniora. Reports from

- Växjö University – Humanities Nr 1 1999. Växjö Universitet. Växjö 1999, 1-11; Wetherell, Charles: Historical Social Network Analysis. Griffin, Larry J. & Linden, Marcel van der (eds.): New methods for social history. International Review of Social History 43 (1998) Supplement 6, 125-144; Ericson, Bonnie H.: Social Networks and History. A Review Essay. Historical Methods 30 (1997):3, 149-157.
- ⁵ Kuten Ylva Hasselberg on todennut, verkostokäsite on usein myös vain liimattu vanhojen tutkimushankkeiden päälle, jolloin sen tuoma tieteellinen hyöty on kyseenalainen. Hänen kollegansa huomauttavat: "...det är också nödvändigt att vi ställer oss självreflexiva frågor om vilka spel vi ingår i när vi "äter" begrepp som social, klass, kultur, berättelse, genus och nu sociala nätverk och ofta trolöst lämnar dem efter oss utan vidare kommentarer." Hasselberg, Ylva: Nätverk är ingen tebjudning! Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig & Samuelsson, Jan (Red.) Nätverk i historisk forskning - metafor, metod eller teori? Humaniora. Reports from Växjö University – Humanities Nr 1 1999. Växjö Universitet. Växjö 1999, 13; Aronsson, Fagerlund & Samuelsson 1999, 5.
- ⁶ Scott, John: Social network analysis. A handbook. Sage. London 1991, 1-38; Wellman, Barry & Berkowitz, S.D.: Introduction: Studying social structures. Wellman, Barry & Berkowitz, S.D. (eds.): Social structures: a network approach. Structural analysis in the social sciences 2. Cambridge university press. Cambridge 1988, 2-3; Wellman 1988, 31-32, 37-39.
- ⁷ Esim. Castrén, Anna-Maija: Perhe ja työ Helsingissä ja Pietarissa. Elämämpiirit ja yhteiskunta opettajien sosiaalisissa verkostoissa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 803. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2001; Gribaudi, Maurizio & Blum, Alain: Des catégories aux liens individuels. L'analyse statistique de l'espace social. Annales ESC (1990): 6, 1365-1402.
- ⁸ Gribaudi 1998, 22-26; Scott 1991, 8-13.
- ⁹ Wellman & Berkowitz 1988, 4-5. Tällaista "relationismia" ei tule sekoittaa "relativismiin" tai jonkinlaiseen hyökkäykseen maailmaa koskevan tiedon mahdollisuutta vastaan. Tiedon suhteellisuus nähdään tästä näkökulmasta paremminkin osana maailman yleistä suhteellisuutta. Simmel rauhoitteli "Rahan filosofiassaan" ironisesti: "Thus, knowing is a freefloating process, whose elements reciprocally determine each other's position in the same way as masses of matter do so by means of weight; for, like weight, truth is a relative concept. If, on this account, our image of the world 'hangs in the air', this is all right, for so does the world." Poggi, Gianfranco: Money and the Modern Mind. Georg Simmel's Philosophy of Money. University of California Press. Berkeley 1993, 172-174, lainaus 173-174.
- ¹⁰ Wellman & Berkowitz 1988, 2-3.
- ¹¹ Mitchell, Clyde (ed.): Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns. Manchester University Press. Manchester 1969. Ryhmä koostui lähinnä Max Gluckmanin oppilaista. Suuntauksen kritiikki kohdistui sekä parsonsilaiseen normisosiologiaan että institutionalisoituja rakenteita korostavaan strukturalistis-funktionalistiseen antropologiaan.
- ¹² Boswell, D.M.: Personal Crises and the Mobilisation of the Social Network. Mitchell, Clyde (ed.): Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns. Manchester University Press. Manchester 1969, 245-295; Harries-Jones, P.: 'Home-boy' Ties and Political Organization in a Copperbelt Township. Mitchell, Clyde (ed.): Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns. Manchester University Press. Manchester 1969, 297-347.
- ¹³ Ks. erit. Scott 1991, 8-38; Wellman, Barry & Berkowitz, S.D. (eds.): Social structures: a network approach. Structural analysis in the social sciences 2. Cambridge university press. Cambridge 1988.
- ¹⁴ Vaihtoehtoisen lähestymistavan kehittäjien keskeisiä tukialueita ovat olleet Italia, Ranska ja Suomi. Tärkein keskus on École des Hautes Etudes en Sciences Socialesissa Pariisissa sijaitseva Laboratoire de démographie historique (<http://www.ehess.fr/centres/ldh/presentation.html>), ennen kaikkea Maurizio Gribaudin ja hänen kollegoidensa työ. Merkittävä yhteistyökumppani on ollut Helsingin yliopiston sosiologian laitoksella Risto Alapuron ympärillä toiminut tutkijaryhmä.
- ¹⁵ Eve, Michael: The two traditions of network analysis. Réseaux 21 (2002); Alapuro, Risto: Les réseaux sociaux. Une approche "anti-structurale". Série Science Politique - 4. Université Paris I Panthéon - Sorbonne. Travaux de l'École doctorale de Science Politique. Science politique et interdisciplinarité. Conférences (1998-2000). Publications de la Sorbonne. Paris 2002; Castrén 2001, 34-35; Lonkila, Markku: Social networks in Post-Soviet Russia. Continuity and change in the everyday life of St. Petersburg teachers. Series A:4. Kikimora publications. Helsinki 1999, 17-22; Gribaudi 1998.
- ¹⁶ Gribaudi 1998, 15-16, 22-25; Gribaudi, Maurizio: Percorsi individuali ed evoluzione storica. Quattro percorsi operai attraverso la Francia dell'Ottocento. Quaderni Storici 106 / a. CCCVI (2001):1, 122, 134-135. Gribaudin 1900-luvun taitteen saksalaiseen traditioon tukeutuva taipumus viitata subjektiivisiin tekijöihin, kuten muistoihin, mielikuviin, tunteisiin ja arvoihin, on mah-

- dollista nähdä ongelmallisena ainakin kahdella tavalla. Ensinnäkin yksilön ”pään sisälle meneminen” on hankala metodologinen ajatus, josta luovuttiin 1900-luvun jälkipuoliskolla esimerkiksi antropologiassa jaettujen kulttuuristen symbolien ja merkitysten tutkimisen hyväksi. John Scottin (1991, 12) mukaan siirtyminen eurooppalaisten pakolaisten kehittälemästä subjektiviisen ”kognitiivisen tasapainon” ideasta ihmisten välisten suhteiden tasapainon tarkasteluun oli läpimurto myös verkostotutkimusta edeltäneessä ryhmäsosiologisessa tutkimuksessa Yhdysvalloissa. Siksi toiseksi verkostotutkimus on joka tapauksessa hyvin epäsuora tie ”subjektiviteettien” tutkimiseen. Gribaudin pääteos vuodelta 1987 perustui tosin pitkälti muistitietohistoriallisiin aineistoihin, jotka – joidenkin tutkijoiden mielestä – tarjoavat tähän parempia mahdollisuuksia. Gribaudi, Maurizio: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*. Éditions de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris 1987; Vrt. Passerini, Luisa: *Work ideology and consensus under Italian fascism*. Perks, Robert & Alistair, Thomson (eds.): *The oral history reader*. Routledge. London 1998, 53-62.
- ¹⁷ Paremmman soveltuvuuden ohella tähän voi vaikuttaa myös vastenmielisyyden rakennekoulukunnan formaalia ja matemaattista lähestymistapaa kohtaan. Hasselberg päätyy mm. väittämään että ”kvantitatiivinen” verkostotutkimus ei ole lainkaan kiinnostunut suhteiden sisällöstä vaan keskittyy aina pelkkään verkoston muotoon, kun taas ”kvalitatiivisen” analyysin kohdalla asia on päin vastoin. Strukturalistinen tutkimus on kuitenkin tässä ja monessa muussakin suhteessa mainettaan parempaa. Myös konfiguraationaalisessa verkostotutkimuksessa on sitä paitsi testattu laadullisia hypoteeseja tilastollisesti ja kehitetty matemaattisia menetelmiä. Wetherell esittää englanninkielistä tutkimusta käsittelevässä katsauksessaan, että itse asiassa suurin osa verkostotutkimuksesta historiantutkimuksesta on toistaiseksi ollut strukturalistista, ja egokeskeisen suuntauksen lupaus on vielä lunastamatta. Hasselberg 1999, 14-15; Vrt. esim. Gribaudi 1987; Gribaudi, Maurizio & Mogoutov, Andrei: *Social Stratification and Complex Systems. A model for the analysis of relational data*. Schürer, Kevin & Diederiks, Herman (Eds.): *The Use of Occupations in Historical Analysis*. Halbgraube Reihe zur Historischen Fachinformatik. Serie A. Band 19. Max-Planck-Institut für Geschichte. Göttingen 1993, 53-74; Wetherell 1998, 130.
- ¹⁸ Scott 1991, 17; Wellman 1988, 30.
- ¹⁹ ”Robinsonadit” viittaavat vielä nykyäänkin taloustieteen oppikirjoissa esiintyvään, atomisoitua taloudellista toimijaa kuvaavaan Robinson Crusoe -metaforaan.
- ²⁰ ”yhteiskunnallinen eläin (Aristoteles: ’Politiikka’, I osa, 2. luku).” Marx, Karl: ”Grundrisen” johdanto. Kansankulttuuri. Helsinki 1975, 9, suomentajan alaviite.
- ²¹ Marx 1975, 9.
- ²² Marx, Karl: *Vuosien 1857-1858 taloudelliset käsikirjoituksen (”Grundrisse”). Osa 1*. Kustannusliike Progress. Moskova 1986, 109-112.
- ²³ Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Feuerbach. Materialistisen ja idealistisen katsantokannan vastakkaisuus*. (Saksalaisen ideologian I luku). Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Valitut teokset*. 6 osaa. Osa 2. Kustannusliike Edistys. Moskova 1978, 129.
- ²⁴ Marx 1986, 104 (lainaus), 110-113.
- ²⁵ Kysymys on vain tiettyjen mahdollisten Marxin käyttötapojen ongelmista. Vrt. esim. Pauli Kettusen muotoilu, jossa ”sosiaalinen kollektiivisuus” määritellään sellaisena välittävänä sfäärinä, jossa palkkatyöllä elävien ihmisten arkiset tarpeet ja ihmistenvälisyys sekä esineellistyneisiin yhteiskunnallisiin suhteisiin kiinnittyneet intressit muodostavat yhteyden. Kettunen, Pauli: *Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus*. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918-1930. Historiallisia Tutkimuksia 138. SHS. Helsinki 1986, 30, 34-35.
- ²⁶ Vrt. esim. Marx, Karl: *Pääoma*. Kansantaloustieteen arvostelua. I osa. Kustannusliike edistys. Moskova 1974, 440-441.
- ²⁷ Gribaudi 1998, 18-20.
- ²⁸ Vrt. Gribaudi & Blum 1990.
- ²⁹ Gribaudi 1987. Teoksen voi nähdä osana laajempaa poliittisia myyttejä purkanutta debattia työväestön sopeutumisesta ja vastarinnasta Italiassa fasismin kaudella ja sodan jälkeen. Nämä usein juuri Torinon liittyvät tutkimukset kehittivät merkittävästi muistitietohistorian metodologiaa. Ks. Portelli, Alessandro: *The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and meaning in oral history*. State university of New York press. Albany, N.Y. 1991, 1-26; Passerini, Luisa: *Fascism in Popular Memory. The Cultural Experience of the Turin Working Class*. Cambridge University Press. Cambridge 1987.
- ³⁰ Anderson, Michael: *Family structure in nineteenth century Lancashire*. Cambridge studies in sociology 5. Cambridge University Press. Cambridge 1971; Hareven, Tamara K.: *Family time & industrial time. The relationship between the family and work in a New England industrial community*. Interdisciplinary perspectives on modern history. Cambridge University Press. Cambridge 1982; Grieco, Margaret: *Keeping it in the Family. Social Networks and Employment Chance*.

- Tavistock. London 1987; Hanagan, Michael P.: *Nascent Proletarians. Class Formation in Post-Revolutionary France*. Studies in Social Discontinuity. Basil Blackwell. Oxford 1989; Janssens, Angélique: *Family and social change. The household as a process in an industrializing community*. Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time 21. Cambridge university press. Cambridge 1993; Griffiths, Trevor: *The Lancashire Working Classes c. 1880-1930*. Oxford Historical Monographs. Clarendon Press. Oxford 2001.
- ³¹ Jälkimmäisen kysymyksen kohdalla tutkijoiden näkemykset poikkeavat toisistaan. Kun esimerkiksi Michael Anderson on taipuvainen selittämään perheenjäsenten vuorovaikutusta tavaramuotoistumishypoteesin kanssa yhdenmukaisesti täysin rationaalisen valinnan teoriasta käsin, Trevor Griffiths näkee ydinperheen ”moraalitaloudellisena” organisaationa, ja Tamara K. Hareven korostaa tämän lisäksi perheen hierarkisuutta ja sukupuolitettua velvollisuuksien jalkoa. Anderson 1971, 66-67, passim.; Griffiths 2001, 235-236; Hareven 1982, 104-112.
- ³² Ks. Saaritsa, Sakari: Riskeistä suojaavat verkostot. Epävirallinen apu maaseudun teollisuusyhteisön muistitiedossa kriisiaikoina 1900-1950. Blomberg-Kroll, Helena, Hannikainen, Matti & Kettunen, Pauli (toim.): *Lamakirja: Näkökulmia 1990-luvun talouskriisiin ja sen historiallisiin konteksteihin*. Kirja-Aurora. Turku 2002. Michael Anderson kiinnitti huomiota samankaltaisiin tuloksiin kehityksistä 1950- ja 1960-luvuilla julkaistuihin raporteihin. Nykyään ajatus on huomattavan mielenkiinnon kohteena kehitystalous-tieteen piirissä. Anderson 1971, 1; Esim. Burgess, Robin & Stern, Nicholas: *Social Security in Developing Countries. What, Why, Who, and How?* Ahmad, Ehtisham, Drèze, Jean, Hills, John & Sen, Amartya (eds.): *Social Security in Developing Countries*. Indian edition. Oxford University Press. New Delhi 1999, 61.
- ³³ Ks. Kok, Jan (ed.): *Rebellious families. Household Strategies and Collective Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. International Studies in Social History. Berghahn Books. Oxford 2002; Linden, Marcel van der & Lucassen, Jan: *Prolegomena for a global labour history*. International Institute for Social History 1999 (<http://www.iisg.nl/research/prolehtml.html>, 17.10.2003); Linden, Marcel van der: *Connecting household history and labour history*. Linden, Marcel van der (ed.): *The end of labour history?* International Review of Social History 38 (1993) Supplement 1, 163-173.
- ³⁴ Tässä käsiteltävä rakenteiden generatiivinen selittäminen ei tosin ole ainoa mahdollinen tulkinta ”konfiguraationalistien” käytännön tutkimustavoitteista. Neljän 1800-luvulla eläneen ranskalaisen työläisen konfiguraationaliseen elämänhistoriaan pureutuvassa artikkelissaan Gribaudi tuntuu lähestyvän kantaa jonka mukaan ”rakenteellisilla” kategorioilla ei ole juurikaan sijaa tai kiinnostavuutta edes verkostoprosessien lopputuloksiksi tulkittuina. Esimerkiksi historiallisilla faktoilla tai demografisilla tapahtumilla ei ole ”itsessään mitään merkitystä” yksilöllisen konkreettisen kokemuksen ulkopuolella, ja jokainen tutkittava ”eli eri Ranskaa”. Vertaillessaan hel-sinkiläisten ja pietarilaisten opettajien sosiaalisia verkostoja suomalaiset sosiologit taas ovat tavallaan tehneet tyhjäksi koko opettajan ammatillisen kategorian osoittamalla sen yhteismitattomuuden ja siirtämällä vertailun verkostokäsitteiden piiriin. Gribaudi 2001, 134-135, 149; Alapuro 2002, 84-86; Castrén 2001; Lonkila 1999.
- ³⁵ Marx 1986, 50.
- ³⁶ Esim. Alapuro 2002, 87; Castrén 2001, 34-35; Gribaudi 1998, 20.
- ³⁷ Marx 1986, 53-54; Ilyenkov, Ewald: *Dialectics of the Abstract & the Concrete in Marx's Capital*. Progress Publishers. Moscow 1982 (<http://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/abstract.htm>, 25.11.2003.)
- ³⁸ Ilyenkov 1982 (<http://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/abstract3a.htm>, 25.11.2003.)
- ³⁹ Tämän voi ajatella tarkoittavan myös sitä, ettei verkostokäsittein kuvatussa tutkimuskohteessa ole välttämättä mitään poikkeuksellisen konkreettista. Gribaudi 1998, 18-19.
- ⁴⁰ Verkostoaalyyseja on pidetty nimenomaan keinona päästä eroon ”epookkiselityksistä”, joissa tapahtumien aikajärjestys ja kuvauksen narratiivisuus luovat harhakuvan kausaalisuudesta. Emirbayer, Mustafa & Goodwin, Jeff: *Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency*. American Journal of Sociology 99 (1994):6, 1418-1419.
- ⁴¹ Rosental, Paul-André: *Construire le "macro" par le "micro": Fredrik Barth et la microstoria*. Revel, Jacques (ed.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Gallimard/Le Seuil. Paris 1996, 144-159.
- ⁴² Barth oli myös käytännön antropologi, joka onnistui muun muassa selittämään norjalaisten silakan-pyyntialusten teknisesti järjestöntä taipumusta liikkua merellä lähellä toisiaan miehistöjen ja kapteenien välisellä luottamus-pelillä. Barth tunnusti intuition suuren roolin kenttätöyössä, ja piti tätä etuna, koska sen vuoksi havaintoja tuotettiin tavallaan riippumattomasti niistä malleista joilla niitä yritettiin selittää. Barth, Fredrik: *Process and form in social life*. Routledge & Kegan Paul. London 1981, 25-33, 39-47, 76-79.
- ⁴³ Esim. Gribaudi 2001; Lonkila 1999; Alapuro, Risto: *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890-1933*. Hanki ja jää. Helsinki 1994; Gribaudi 1987. Vrt. Snellmanin artikkeli göteborginsuomalaisista

- työläisistä tässä kirjassa.
- ⁴⁴ Gribaudi 1987. Sukulaisverkostoja korostavaa selitystä ei tietenkään pidä ymmärtää universaali-mallina vaan tilannesidonnaisena tuloksena; esimerkiksi sukupolvikonfliktin ja vertaisryhmi-en suuren vaikutuksen leimaamassa taistolaisuuden muotoutumisprosessissa se tuskin toimisi sellaisenaan. Ks. Rentolan artikkeli tässä kirjassa.
- ⁴⁵ Gould, Roger V.: Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune, 1871. *American Sociological Review* 56 (1991):6, 716-729; McAdam, Doug: Recruitment to High-Risk Activism. *The Case of Freedom Summer*. *American Journal of Sociology* 92 (1986):1 64-90.
- ⁴⁶ Rosental 1996, 158-159; Vrt. Kortteinen, Matti & Tuomikoski, Hannu: Työtön. Tutkimus pitkäaikais-työttömien selviytymisestä. Hanki ja jää. Helsinki 1998; Kortteinen, Matti: Kunnian kenttä. Suomalainen palkkatyö kulttuurisena muotona. Hanki ja jää. Helsinki 1992.
- ⁴⁷ Vrt. Emirbayer & Goodwin 1994.
- ⁴⁸ Ks. esim. Kupiainen, Antti: Voiko luonnonlakia potkaista? *Tieteessä tapahtuu* 2000:2 (<http://www.tsv.fi/tapaht/002/kupiainen.htm>, 25.11.2003).
- ⁴⁹ Ks. esim. Kampainen, Matti: Reduktio ja ihmistieteet – filosofisen metafysiikan puolustus. *Tieteessä tapahtuu* 1999:2 (<http://www.tsv.fi/tapaht/992/kesk.htm>, 25.11.2003).
- ⁵⁰ Kampainen, Matti: Emergenssin asema universumissa. *Tieteessä tapahtuu* 2000:2 (<http://www.tsv.fi/tapaht/002/emergenssi.htm>, 25.11.2003).
- ⁵¹ Marxilaisessa katsannossa kysymys tasojen suhteista on kuitenkin pohjimmiltaan monimutkaisem-pi ja ei-metodologinen. Esineellisinä ja ulkoisina yksilölle näyttäytyvien yhteiskunnallisten suhteiden eriytyminen arkisesta ihmistenvälisyydestä on nimenomaan kapitalistisen yhteis-kunnan historiallinen erityispiirre. Yhteiskunnan esineellistyneet rakenteet, prosessit ja liike-voimat ovat jossain mielessä todellisesti erillisiä ihmisten subjektiviteetista. Samalla rakenteet ovat kuitenkin näennäisiä siinä mielessä, että ne edustavat porvarilliselle yhteiskunnalle eri-tyistä sosiaalisten suhteiden ilmenemismuotoa, joka piilottaa taakseen niiden analyysin avulla paljastettavissa olevan todellisen olemuksen. Analyysi ei kuitenkaan hävittä tätä reaalisesti val-litsevaa ilmiön ja olemuksen välistä ristiriitaa, joka on nimenomaan ominaista kapitalistiselle yhteiskunnalle. Ylempien tasojen näennäisyys suhteessa alempiin on siten ”reaalista näennäis-syyttä”. Kettunen 1986, 30, 34-35.
- ⁵² ”Epistemologinen näkökulma” ei tässä tarkoita sitä, etteikö empiirisiä havaintoja voitaisi tehdä tai väitteitä testata sovitettujen ja valittujen käsitteellisten, mittauksellisten ja tulkinnallisten kon-ventioiden puitteissa. Jos tutkimustapa on sellainen, että hypoteesia ei voi kaataa yllättävillä tuloksilla, hypoteesin valinta ratkaisee pelin – vähän niin kuin Iljenkovin mallissa. Ks. esim. Callinicos, Alex: *Theories and narratives. Reflections on the philosophy of history*. Polity Press. Cambridge 1995, 78-84.
- ⁵³ Ks. esim. Granovetter, Mark: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* 78 (1973):6, 1360; Wellman 1988, 47-48; Emirbayer & Goodwin 1994, 1414-1416.
- ⁵⁴ Ks. Snellmanin artikkeli tässä kirjassa. Ks. mm. Massey, Douglas S., Arango, Joaquin, Graeme, Hugo, Kouaouci, Ali, Pellegrino, Adela & Taylor, Edward J.: *Theories of International Migration. A Review and Appraisal*. *Population and Development Review* 19 (1993):3, 448-450; Grieco 1987; Hareven 1982, 15-20, 114-116; Anderson 1971, 152-160; Suomesta: Saaritsa, Sakari: Selviytyminen ja muistitieto. Riskieltä suojaavan vaihtoverkoston malli ja kellokoskelaisten epäviralliset taloudelliset suoritukset kriisiaikoina 1900-1950. Helsingin yliopisto, valtiotieteel-linen tiedekunta, pro gradu -tutkielma, 2001, 132-137; Parikka, Raimo: 1930-luvun pula ja työt-tömän selviytyminen. Parikka, Raimo (toim.): *Työ ja työttömyys. Väki voimakas 7. Työväen his-torian ja perinteen tutkimuksen seura*. Helsinki 1994, 236-238; Engman, Max: *St. Petersburg och Finland. Migration och influens 1703-1917. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk*. Finska Vetenskaps-Societeten. H. 130. Helsingfors 1983, 338-345; Toivonen, Anna-Leena: Etelä-Pohjanmaan valtamerentakainen siirtolaisuus 1867-1930. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1963, 172-196; Waris, Heikki: Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle I. SKS. Helsinki 1932, 260-264; Kuusi, Eino: *Talvityöttömyys, sen esiintyminen, syyt ja ehkäisymenetelmät Suomen suurimmissa kaupungeissa*. Tampere 1914, 260-267. Teräs, Kari: *Hampuuseista ahtaajiksi – käsipelistä konetyöhön*. Lappalainen, Jussi T. (toim.), Turun Sataman historia. Turun Satama. Turku 1999, 241-247.
- ⁵⁵ Ks. Hannikaisen ja Snellmanin artikkelit tässä kirjassa. Ks. mm. Granovetter, Mark: The Strenght of Weak Ties. *American Journal of Sociology* (78) 6/1973, 1360-1380; Granovetter, Mark: *The Sociological and Economic Approaches to Labour Market Analysis: A Social Structural View*. G. Fargas & P. England (eds.), *Industries, Firms and Jobs*. Plenum. New York 1986, 187-216; Suomesta: Waris 1932, 108-111, 147-149; Engman 1983, 348-368.
- ⁵⁶ Ks. Saaritsan artikkeli tässä kirjassa; Cox, Donald & Jimenez, Emmanuel: Risk Sharing and Private Transfers: What about Urban Households? *Economic Development and Cultural Change* 46 (3) 1998: 621-637; Cricco 1987, 1-9; Hareven 1982, 1-8; Kok (Ed.) 2002, passim.; Jassens 1993, 1-

- 23; Linden 1993, 163-173; Linden 1999; Platteau, J.P.: Mutual insurance as an elusive concept in traditional rural communities. *The Journal of Development Studies*, vol. 33, No. 6, August 1997. 764-796; Platteau, J.P.: Traditional Systems of Social Security and Hunger Insurance: Past Achievements and Modern Challenges. Ahmad, Ehtisham, Drèze, Jean, Hills, John & Sen, Amartya (eds.): *Social Security in Developing Countries*. Indian edition. Oxford University Press 1999. 112-170; Suomesta ks. Saaritsa 2001; Saaritsa 2002, 195-232; Rahikainen, Marjatta: Herrasväki, työväki ja palkkatyö toimeentulon lähteinä kaupungeissa. Rahikainen, Marjatta & Räisänen, Tarja (toim.): "Työllä ei oo kukkaan rikastunna". Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800- ja 1900-luvulla. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 176. Helsinki 2001, 138-141; Räisänen, Tarja: Syytinkimuoreja ja loiseukkoja. Ikääntyneiden naisten selviytymiskeinoja maaseudulla 1850-1920. Rahikainen & Räisänen (toim.) 2001, 36-58; Teräs, Kari: Arjessa ja liikkeessä. Verkostonäkökulma modernisoituihin työelämän suhteisiin 1880-1920. *Bibliotheca Historica* 66. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2001, 72-81;
- ⁵⁷ Ks. Saaritsan ja Teräksen artikkelit tässä kirjassa. Ks. mm. Anderson 1971; Bourke, Joanna: *Working-Class Cultures in Britain 1890-1960*. Gender, class and ethnicity. London: Routledge 1994, 136-169; Crieco 1987; Fontaine, Laurence & Schlumbohm, Jürgen: Household strategies for survival: An introduction. Fontaine, Laurence & Schlumbohm, Jürgen (eds.): *Household strategies for survival 1600-2000: Fission, faction and cooperation*. *International Review of Social History* 45 (2000). Supplement 8. 1-17; Griffiths 2001; Göbel, Barbara: Risk, uncertainty and economic exchange in a pastoral community of the Andean highlands. (Huancar, N.W. Argentina.) Schweitzer, Thomas & White, Douglas R. (eds.): *Kinship, networks and exchange. Structural analysis in the social sciences* 12. Cambridge University Press 1998; Hareven 1982; Kok (ed.) 2002; Litwak, Eugene: Occupational mobility and extended family cohesion. *American Sociological Review*, Volume 25, Issue 1 (Feb., 1960), 9-21. (1960a); Litwak, Eugene: Geographic mobility and extended family cohesion. *American Sociological Review*, Volume 25, Issue 3 (Jun., 1960), 385-394. (1960b); Salter, Frank K. (ed.): *Risky transactions: Trust, kinship and ethnicity*. Berghahn 2002; White, Jenny B.: Kinship, reciprocity and the world market. Schweitzer, Peter (ed.): *Dividends of kinship. Meanings and uses of social relatedness*. Routledge. London 2000, 124-150; Young, Michael & Willmott, Peter: *Family and Kinship in East London*. Reports of the Institute of Community Studies. Routledge & Kegan Paul 1986; Agarwal, Bina: Social security and the family. Ehtisam, Ahmad, Drèze, Jean, Hills, John & Sen, Amartya (eds.): *Social Security in Developing Countries*. Indian edition. Oxford University Press. New Delhi 1999, 171-244; Hareven, Tamara K.: Aging and generational relations. A historical and life course perspective. *Annual Review of Sociology* 20 (1994), 450; Suomesta: ks. Mm. Lähteenmäki, Maria: Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910-30-luvun Suomessa. Suomen Historiallinen Seura. *Bibliotheca Historica* 2. Helsinki 1995, 128-139; Markkola, Pirjo: Työläiskodin synty. Tampereiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle. Suomen Historiallinen Seura. *Historiallisia Tutkimuksia* 187. Helsinki 1994, 91-130.
- ⁵⁸ Ks. Aatsingin ja Teräksen artikkelit tässä kirjassa. Ks. mm. Anderson 1971; Chinn, Carl: *They worked all their lives: Women of the urban poor in England, 1880-1939*. Birmingham University Press 1988; Hareven 1982; Friedman, Kathie: *Households as Income-Pooling Units*. Smith, Joan, Wallerstein, Immanuel & Evers, Hans-Dieter (eds.): *Households and the world-economy. Explorations in the world economy, Volume 3*. Sage: Beverly Hills, 1984. 37-55; Wong, Diana: *The limits of using household as a unit of analysis*. Smith, Joan, Wallerstein, Immanuel & Evers, Hans-Dieter (eds.): *Households and the world-economy. Explorations in the world economy, Volume 3*. Sage: Beverly Hills, 1984; Suomesta: Laine, Leena & Markkola, Pirjo (toim.): *Tuntematon työläisnainen. Vastapaino*. Tampere 1988; Lähteenmäki 1995; Markkola 1994, 105-116; Markkola, Pirjo: Synti ja siveys. Naiset uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 888. SKS. Helsinki 2002; Rahikainen, Marjatta & Räisänen, Tarja (toim.): "Työllä ei oo kukkaan rikastunna". Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800- ja 1900-luvulla. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 176. Helsinki 2001.
- ⁵⁹ Ks. Tervosen artikkeli tässä kirjassa. Ks. mm. Grieco 1987; Eve 2002; Eve, Michael: *Una sociologia degli altri e un'altra sociologia: La tradizione di studio sull'immigrazione*. *Quaderni Storici* 36 (2001):1, 233-259; Vrt. Blok, Anton: Honour and violence. Polity Press. Cambridge 2001, 44-68; Suomesta: Häkkinen, Antti: Kiertäminen, kulkeminen ja toiseuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisöissä. Häkkinen, Antti & Pulma, Panu (toim.): *Etnisyys ja syrjäytyminen 1900-luvun Suomessa*. (Ilmestyy 2004); Engman 1983, 367-368; Waris 1932, 147-149.
- ⁶⁰ Ks. Häkkisen, Krekolan ja Aatsingin artikkelit tässä kirjassa. Ks. mm. Horgby, Björn: *Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910*. *Acta universitatis*

- stockholmiensis. Stockholm studies in history 36. Almqvist & Wiksell international. Stockholm 1986, 165-167; Linebaugh, Peter: The London hanged. Crime and society in the eighteenth-century London. Cambridge University Press. Cambridge 1992; Decker, Scott H. & Winkle, Barrik van: Life in the Gang. Family, Friends and Violence. Cambridge University Press. Cambridge 1996; Saaritsa, Sakari: Annettujen rajoitteiden vallitessa – Huumausainepolitiikka ja HIV-epidemia Delhissä. Hannikainen, Matti & Salasuo, Mikko (toim.): Elämän muotoja: Kirjoituksia yksilöistä ja yhteiskunnasta. Koala-kustannus. Helsinki 2001, 169-194; Curtis, Richard, Friedman, Samuel R., Neaigus, Alan, Jose, Benny, Goldstein, Marjorie & Ildefonso, Gilbert: Street-level drug markets. Network structure and HIV risk. Social Networks 17 (1995): 3-4, 229-249; Suomesta: Häkkinen, Antti: Rahasta – vaan ei rakkaudesta. Prostituutio Helsingissä 1867-1939. Otava. Helsinki 1995, 58-71; Häkkinen, Antti: Helsingiläinen alamaailma. Mattson, Otto & Sunell, Milka (toim.): Pääkaupungin kuva. Luentoja Helsingin historiasta. Helsingin kaupunginmuseo. Helsinki 2000, 107-127; Kalliala, Mari: Yksi taistelu, monta rintamaa – Uusi vaihtoehtoliikehdintä Suomessa. Mattila, Mikko & Uusikylä, Petri: Verkostoyhteiskunta. Käytännön johdatus verkostotutkimukseen. Gaudeamus. Tampere 1999, 127-152.
- ⁶¹ Ks. Aatsingin, Krekolan ja Tervosen artikkelit tässä kirjassa. Ks. mm. Castells 2000; Casson, Mark: Information and Organization. A New Perspective on the Theory of the Firm. Oxford 1997, 118-123; Della Porta, Donatella & Diani, Mario: Social Movements. An Introduction. Blackwell Publishers. Oxford 1999, 110-136; Grieco 1982; Hasselberg, Ylva & Müller, Leos & Stenlås, Niklas: History From Network Perspective. Three Examples from Swedish Early Modern and Modern History c. 1700-1950. Centre for Research in Transportation and Society. Working Paper 1997: 01. Borlänge 1997, 3-4; Müller, Leos: The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640-1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour. Studia historica Upsaliensia 188. Uppsala 1998; Putnam, Robert D.: Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press. New Jersey 1993, 173-174; Stenlås, Niklas: Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949. Arkiv avhandlingsserie 48. Lund 1998, 48-49. Suomesta, ks. Kettunen 1986, 128-135; Koivuniemi, Jussi, Tehtaan pillin tahdissa. Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870-1939. Bibliotheca Historica 64. SKS. Helsinki 2000; Teräs, Kari: Arjessa ja liikkeessä. Verkostonäkökulma modernisoituihin työelämän suhteisiin 1880-1920. Bibliotheca Historica 66. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2001, 43-72, 312-341.
- ⁶² Ks. Hannikaisen, Rentolan ja Teräksen artikkelit tässä kirjassa. Ks. mm. Eder, Klaus: The New Politics of Class. Social Movements and Cultrural Dynamics in Advanced Societies. Sage. Wiltshire 1993; Melucci, Alberto: Challenging codes. Collective action in the information age. Cambridge University Press. Cambridge 1996; Touraine, Alain: Return to the Actor. Social Theory in Postindustrial Society. University of Minnesota Press. Minneapolis 1988. Suomesta: ks. mm. Alapuro, Risto: Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890-1933. Hanki ja Jää. Helsinki 1994; Ilmonen, Kaj & Siisiäinen, Martti (toim.): Uudet ja vanhat liikkeet. Vastapaino. Tampere 1998; Kettunen 1986; Puuronen, Jorma: Liike kylässä: Työväenliikkeen organisointuminen Kolarin Venejärvellä vuosina 1925-1950. Lapin yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja B. Tutkimusraportteja ja selvityksiä 27. Rovaniemi 1998; Teräs 2001.
- ⁶³ Ks. Aatsingin, Krekolan ja Rentolan artikkelit tässä kirjassa. Ks. mm. Gould 1991; McAdam 1986; Gribaudi 1987; Tarrow, Sydney: Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy 1965-1975 Addison-Wesley. Reading, Mass. 1978.; Tilly, Charles: From Mobilization to Revolution. Clarendon Press. Oxford 1989. Suomesta: ks. mm. Alapuro 1994; Kastari, Pirkko-Liisa: Mao, missä sä oot? Kiinan kulttuurivallankumous Suomen 1960-luvun keskusteluissa. Bibliotheca Historica 65. SKS. Helsinki 2001; Kettunen 1986; Norrena, Leevi: Talonpoika, pohjalainen – ja punainen. Historiallisia Tutkimuksia 178. SHS. Helsinki 1993; Rentola, Kimmo: Kenen joukossa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota. WSOY. Helsinki 1994; Saarela, Tauno: Suomalaisen kommunismin synty 1918-1923. KSL. Helsinki 1996; Tuominen, Marja: ”Me kaikki ollaan sotilaitten lapsia”. Sukupolvihegemonian kriisi 1960-luvun suomalaisessa kulttuurissa. Otava. Helsinki 1991; Virtanen, Matti: Fennomanian perilliset. Poliittiset traditiot ja sukupolvien dynamiikka. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 831. SKS. Helsinki 2001.